

8693

КО

КИЙ

-Б=9179
ф-86 вел. Δ Δ Δ л49

у,	8693
ор83	
Сбранко Ү.Ү.	
Великий шум	
апрель 1918р.	

8693

инв. 1624

БІЛА ОУОНА
С...
638р

Ф83

Іван Франко Великий шум повість

видавництво
»Сач«
в місті Черкасах

126

Видавниче Т-во „СІЯЧ“ в м. Черкасах.

Видруновані такі книжки:

1.	Гребінка, Є. Приказки (2 вид.)	—	45 к.
2.	Грінченко, Б. Іван Виговський.	1 р.	80 „
3.	„ Про книжки	—	85 „
4.	„ Без хліба	—	40 „
5.	„ Павло хлібороб	—	40 „
6.	„ Хата	—	45 „
7.	„ Братства і проsv. справа	—	50 „
8.	„ Про пустині	1 „	—
9.	Гулак-Артемівський, П. Твори (2 вид.)	—	55 „
10.	Думи кобзарські, З перед. В. Степового (2 вид.)	1 „	20 „
11.	Кашенко, А. За що?	—	65 „
12.	„ Дрібні оповідання	1 „	10 „
13.	Коваленко, Г. Людина і Громада	—	85 „
14.	„ Жарти життя	2 „	—
15.	„ Дочасовий курс української мови для початкових шкіл, без малюнків	2 „	—
16.	„ Тоже, з малюнк (2 вид.)	2 „	25 „
17.	„ Арабська земля і Угометова віра	1 „	—
18.	„ Про Будду	—	—
19.	Левіцький, Мод. Діловод. Як писати службові папери українською мовою (2 в. доп.)	—	85 „
20.	„ Язык, нарвчїє или говор?	—	40 „
21.	„ Безпартійний. Жарт	—	40 „
22.	Мандиур. Поезії	1 „	25 „
23.	Нечуй-Левицький, І. Біда бабі Парасці	—	45 „
24.	„ Микола Джеря	2 „	20 „
25.	„ Унія і Петро Могила	—	60 „
26.	„ Біда бабі Палажці	—	65 „
27.	„ Старосвітські ба-тющки та матушки	5 р.	50 к.
28.	„ Чортяча спокуса	—	75 „
29.	„ Чортяча спокуса	3 „	—
29.	Ожешко. Хам	—	—
29.	Пахаревський. Твори. т. I	1 „	50 „
30.	„ Твори. т. II	2 „	40 „

Бібліотека
Станіславського
Університетського Інституту
№ 6276 Швер.

Іван Франко.

Б-9179

ф-86 вел.

ВЕЛИКИЙ ШУМ.

8693

ПОВІСЬ. Бібліотека
Станіславського
Університетського Інституту
№ 6276 Швер.

ДРУГЕ ВИДАННЯ

НЕ ПНУС
8693

О. Д. С. П. С.
ПЕРЕІНВЕНТАРИЗАЦІЯ
№ 6276 Швер.

И. н. в. 1824-1993
О. Д. С. П. С.
ЧЕРКАСИ
Видавниче Т-во „СІЯЧ“.
1918 р.

віків: се лядсдраґони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не за дармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. «Досить воно насалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Не підемо, хоч убийте. Не підемо, аби нас озолотили. Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!» — Так лементує хлопське завзяття. Та все таки язик лядсдраґонських канчуків народився голосніший, і хоч серед сліз, серед прокльонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванню панщини таки робилася. Лїниво, мляво, але мусіла робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревла та клекотіло не згірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обели з обох боків її береги як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике Підгірське село Грушатичі. Хати до шнуру збудовані біля гостинця топуть у грушових та яблених садках, та друга полевицка села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося виглядає як ряд букетів розсипаних по мураві. На середній селі біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбикку, серед старого, розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком га е д і на село, з господарськими будівлями позаду. притулені мв до високого глиняного обрива — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Діла аж сюди і тут було проломане та вигризане рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темно-зеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом розкинувся двірський сад обведений живоцвотом, а посеред нього двір, невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни, аж до високих партерових вікон, немов би густа зелень роззявлювала якусь могутню пашу, щоб проковнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Як би не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі — в часі недавньої розгалі їх звалилося

много тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами мов вояки по великій битві, — і як би не те, що рівночасно кипить і клекотать у тім селі і в дворі і на клібані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодучій долині, з трьох сторін об'єднене не дуже високими горами, що опираючися о могутню стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопила село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покритися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вільх, що простяглися мов два рівно утяті вали вже густої, інтензивної зелені, а довкола нього широкі, підмклі луки аж до стін гір зажовтілися корчами лоташу як одноцільний жовтий килим. де-де покрайний рядами верб кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчастеся біля закрутів річки. А над селом вискальється з зелені червоний двір, мов сердите, кров'ю набігле лице, і немов на перекир йому на другім боці вирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а з поза неї якась хитро і несміло зиркають стіни клібані. А довкола селянських хат з пошарпаними вітром стріхами, з пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підслідуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських заховаємим стражданням, з невпинною боротьбою між над'єю й розпучом.

Провідна неділя. Сонце почало вже халитися на західну половину неба, а в грушатичській коршмі народу як набито. Коршма простора, панцизяна: за часів панщини се було обов'язкове місце всіх селянських сходин не менше як церква. Шияківня простора, а сиви ще ширші, лише по кутах затіснені трохи великими бочками горілка. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товк'тня, ще й на дворі, довкола коршми, по під вікнами, на колодках та деревляних об'їїках стоять люде, старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, тиснуться, пищать, зазирають до середини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве з під ніг і що хвиля то у того, то в сеї, що стоять із краю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отуляються чим хто може, втискаються в тиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкій шинківни. Бож не для шіятики вони

зібралися тут сьогодні. Перло, бородатий Юдка рад їх зборів; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов сльози в хворості звиваються прошмигаючи поміж людей та набирають нові і чим раз нові лавари та конви горілки, щоб заспокоїти прагнущих та розпалених Грушатичан. Але Грушатичани ледво зиркають на Жидів, не звертають на них уваги, хіба декотрий потручений Жидом оберветься, плюне та клякне:

— Тьфу, щезай бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови виголошувані майже криком, підіймаються кулаки та ригалься лайки й прокляття.

— Цатьте! Цатьте! Війт говорять!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати. Він нас дурить!

— Цатьте бо! Не можна без того. Най скаже, що має сказати.

На хвилю втякає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий, червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгарячений, і кривчить.

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Най він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо!—заревли параз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забреніли і ціла коршма немов затряслася. А деякі голоси з задку додавали.

— Буком війта! Буком панського підлизу! Най не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його!—риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотні рук, судорожно сціпляючись і немов торгуючи здалека війтові полі, простягаються зі стиску до горн, бо їм нікуди инде протягнутися. Але війт мов підсадкуватий британ стоїть твердо на своїх ланах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо!—реве він на все горло, так що заглушує загальний гомін.—Послухайте хвилю. Я-ж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажі, кажі!

— Пан дає по два сороківці за день ораня.

— Нехай давиться ними! Не діжде! Не підемо!

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана.

— Пан казав, що ще нині в ночі вишле штафету до ляндредрагонів.

Най шле й до дідчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізналася. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Най оре зубами, най дере землю ніхтями!

— Панове громадо, завтра скоро світ прийдуть ляндредрагони.

— Най їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх!—ревля громада

— І буде те що торк було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: „Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люде звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися“.

Ті слова вимовив Яць Коваль ставши на ослоні межі вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах які велися отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос.

— А правда! Мере правда! Чуєте люде? Чуєш, війте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але панове громадо, кричав війт,—хіба-ж я вас веду на панський лан? Хіба вас намовляю на щось лихе? Я-ж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас—і питаю. Не хочете, ваша річ. Я-ж вас не буду намовляти, та й ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори!—почулися голоси одобрень з тих самих кутів, відки перед хвилию ревля окрик обурення і простягалися руки до шарпання та затисненні кулаки.

— Та я того... Я не маю вам що більше говорити,—сказав війт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як-то не маєш?—скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні.—То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її пану.

Та гов бо, війте,—знов крикнув Яць Коваль,—та чекай! Коли ти з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Війт якось ні в тих ні в сих покрутився на столі обводячи очима громаду, над якою тепер залягла хвилева мовчанка.

— Хто має що мені говорити, най говорять.

— Віддай папери—загукали голоси.

— Які папери?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!
— Я ніяких ваших паперів не маю,—відповів вїйт якось несміло.

— Як то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав пану наші папери? Наші інвентарі, наші потверження, наші декрети і привилеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний реперт у коршмі і довкола коршми і знов затріщала коршма не знати чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Ви ж мені ніяких паперів не давали,—промовив вїйт,—то я вам нічого й віддати не можу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш вїйт! Ти панцизнявий вїйт! Маєш папери? Віддавай папери вїйт! Забирайся до тристенного. Не хочемо такого вїйта. Виберемо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папери! Папери! Папери!

— Але ж панове громадо,—ще раз правдався вїйт—я ж не знаю, які ваші папери.

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скриньці—досить важко в руки взяти,—зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шухляді. А скриньку взяв до себе і держу досі. А що се за папери, чи ваші чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші, наші! Небіщик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив:—„Я маю такі папери, що вам колись дуже стануть у пригоді!“ Віддай нам їх! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папери! Зараз давай! Зараз тут, на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже?—крутився вїйт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папери? Адже він уже небіщик! Тю, тю дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може й не знає за них.

Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скриньку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах ти тумане! Загукали з усіх боків,—та на що ж ти дав? От тобі й на! Певно забрав що для нас вартне! Небіщик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей панський підлизень.

— Ну, і що, як узяв? Що, як узяв? Певно передав пану?—допитувались у вїйта ті, що стояли ближше.

— Та ні, панове громадо!—запевняв вїйт і мов лоза хилився до долу.—Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запежняв, що зсі. На, каже, почисли, чи стільки, скільки я взяв учора. Тимиш, кільки було?—Двадцять п'ять актів,—сказав я.—На ж маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує. І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скриньці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі?—гукнув із під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі?—простодушно признався вїйт.—Я ж не письменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними позшивані акти, також ті самі, тай печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, Господь святий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одурив його проклятий!—заревла громада.

— Але ж, панове громадо, чей же пан сендзя — —

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього!—ревли розлючені люде.

— Ми його на шматки розірвемо!—гукали одні.

— На гродзів мак посічемо!—репетували иньні.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього най віддає наші папери, бо йому куца година буде.

Вїйт у почуттю своєї правоти випростувався і знов крикнув приглушаючи загальний гармідер:

— Панове громадо! Гей панове громадо! А цятьте бо! Щеж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папери у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл!—гукнула громада.

— Але ж скринька у мене дома, в коморі.

— Бижи й принеси.

— От я зараз,—мовив вїйт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— А гов, панове громадо!—гукнув якийсь голос із під печі.—Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку?—огригнувся вїйт.

— Втече, втече!—репетувала вся громада.—Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора і що йому зробимо!

Ледви-ледви заспокоїлася громада, коли з поміж гур-

ту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки готові з вїйтом піти до його хати і привести сюди таємничу скриньку. Задля великого натопу народу в коршмі і біля коршми вїйт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: винали вікно з рами і вилзли на двір—одия делегат на перед, потім вїйт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум, як у млині, де разом теркотить дванадцять питлів і реве вода на лотоках і гуркочуть колеса та скриплять вали по дерев'яних брусах.

— Отто мені вїйт! Смаровіз не вїйт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм вїйт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Най щезає зо шумом, бо наробить нам ще гіршої поблики. Тепер тяжкий час, треба доброго газди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового вїйта. То буде наш, громадський вїйт, а не панський вірник!

Оттакі окрики та уваги сипалися з усіх кутів коршми, з сіней і з надвору крізь вікна. Смішість здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, даб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гати. шуміла і бурлила і бризкала піною і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля; народня не-навість до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо вїйта! Кладімо вїйта. Кого кладете на вїйта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Думяка.

— Замолодий ще. Торік з війська виїшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Онефір Гаврило!

Назви кандидатів літали, як жмені снігу кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щос глибоко міркували.

— Вїйта вибирають! Вїйта вибирають!—почулися голоси з надвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та питання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся? Адже ноги мені роздавиш. Вїйта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви від коли маєте голос при виборі?

— Як то? Від коли й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

І баби?

— І баби! І баби!—почулися завязітні писки з усіх боків.

— Або то баби щось гірше від вас?

— Як би не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

Та чекайте!—grimнув хтось із середини в двері.— Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка!—запищала якась жінка.— Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослова. Один виліз на стіл.

— Панове громадо!—крикнув.—Говоріть, кого хочете мати вїйтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповідю на се питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

Ми кожний хочемо свого.

— То погодіться якось. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годиться чи ні. Отже Андрій Халавка.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень?—крикнув ображений Халавка.

— Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня за зуби!—додав хтось із кута.

Знов гармідер. Знов ображений упомнається за своє добре ім'я. Коли викликано Яця Коваля, прийшло до суперечки. Горішняне були за ним, долишняне против нього. Чулися голоси: „Дурню!“ „Ти сам дурень!“ „Не дручайся!“ „Ой мої ноги!“ „Чи ти сказався?“

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, якжеж панове голосуєте?

— За Ковалем. Против Коваля. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми против! Не хочемо Ковалья!—чуються крики.

— Чогож підносите руки, коли ви против?

— Інші підносять, тай ми підносимо.

— Тьфу на таку моду,—крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола.—На вас би вишого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний?—почулося з різних боків.—Чи бач, хто нам за пастуха оббирається! Ей, як би я був близько тебе, я-б тобі заїхав!

Такий розгартіяш стояв із пів години і гармідер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захрипли викрикували імена що раз то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двацять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотеперішнього вїта.

— Оттам у лихий час,—крикнув Яць Коваль,—перед хвилию ви готові були розірвати його на шматки як дурня, а тепер голосуете за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, Клепало.

Та тут почулося гукання з поза коршми. Надійшов вїт, несучи під пахвою скриньку, а за ним три делегати. З тяжким трудом, сим разом уже дверима влізли до коршми. Вїт знову видрапався на стїл, і піднявши в гору скриньку в руках крикнув так, щоб усі чули.

— Панове громадо! Ось вам та скринька з паперами. Слухайте!

І він потелепав скринькою в повітрі, щоб чуть було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її!—чулися голоси.

— Коли бо ключа нема! Ключ у пана сендзі,—мовив вїт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо.

— Не треба й ножа,—мовив Яць Коваль,—ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скриньки своїм шилом і вона зараз отворилася. Тоді вїт держачи в одній долоні скриньку, другою почав один за одним виймати з неї папери і класти на столі.

— На, маєте!—приговорював він,—ось вам една ахта, ось вам друга, третя, четверта, пята... Хто ста письменні, ходіть сюди, прочитайте що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто сте письменні! Гей! Ідіть громадські папери читати!—пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефана. Чапле!—кричав вїти роззираючися по коршмі.—Ото Божечку, був бим присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть пішов до дому.

— А деж Кость Думяк? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Думяка не було в коршмі.

— Ну, щож будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А Бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скриньки,—сказав Яць Коваль,—скриньку замкнути і най пан вїт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже!—загуло довкола. Вїт позбирав папери, зложив їх назад до скриньки, а Коваль своїм шилом замкнув її знов так як була. Вїт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимося! Най так буде.

Вїт ще раз поклонився, і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилився, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового вїта вибрати!—загукали голоси з посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається!—відповідали інші.

— Кінчіть! Ми померали. Вже сонце зайшло!—лунали голоси, а особливо жіночі з надвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— До дому! До дому! Вибори на другу неділю.

— Най так буде! Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люде з коршми, живо резмовляючи про громадські папери, про старого вїта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових „преліпотентів“. Се була й сьогодні найважніша справа, за для якої зійшлися такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні преліпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом оказалися зовсім нетямучі, ні до чого не здалі і занедбали, а хто знає, може й запродали найважніші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порухуємося. Нових преліпотентів виберемо. І нового віята. Мусимо вибрати, бо інакше загиблиця наша.

І нараз, на скруті від коршемного дояду до моста вся юрба спинилася як вкопана. Всі аж роти пероззявляли і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком коначого? А те стогнання, що доносилося з ліса як стогнання вола живцем рваного медведями лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! По-вітря, лебо, дерева все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнуться. І ніхто з той юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кожному ще стояло в ухах, що чує трішання коршми і шелест кятиць вивраних во стріхи та розриваних на тонкі соломяні жмутки в повітрі. А тут глянь, вітру нема! Деякі божилися, що чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що виходячи з коршми вже не чули його. А може лише не завважали, так здавна привикли до нього?

— Гей же! на дзвінницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість. Кличте пока! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Прате молебен.

А над Ділом гасли власне останні платки вечірньої заграви. Налягла нічна темінь. На луках із лотачу лунали голосні жабачі хори.

II.

О дев'ятій годині того самого вечера в Йоськовій коршмі в ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори пемрин і подушок у червоних насипах, при столику освітленим смаркатою лоївкою сиділи кілька грушатицьких селян сиредніх літ, п'ючи вівсяне пиво і балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присідку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі Божій та по обіді пішов до близького міста, де мав сторгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого. Жиди замітали та мокрим стирками витирали заболочену підлогу, а в ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із немногих письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв ролю під-

дячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись служачи в війську навчився був там читати й писати по польській й по німецькій і дослужився ранги капрала, але вернувши літ тому 25 із війська давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного преводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг також прочитати в церкві апостола і допомагати дякові в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадянське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщиною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль дійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та адвигав плечима, мабуть жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині „без даня радії“.

— А куди Бог провадить, Яць?—окликнув його Чапля, рад що може перебвти Халавкові теревені.

— Та от хилив по селі. Декому розносив готову роботу. Та вже з плугами замосилися у мене двацяттеро люда на завтра—дай Боже упоратись. Та от вертакчи й зайшов сюди.

— Сідайте коло нас,—мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стсянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Чаплею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Все ж таки се були люде письменні і хоч у ряди-годи вмiли сказати де-що цікаве. Чапля головго з писанія, зачитуючися вільними хвилями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових часів, у яких він бачив і Відень, і Венецію, і Колошвар, і Арад, і Прагу та не одню з гарнізонного життя заховав у пам'яті та вмів цікаво оповісти. Та й ті два любили розмовляти з Яцем, що хоть сам не письменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного Ковалія і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люде як він мовляв, дуже лакоми на тоту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони та й ще Кость Думяк, наймолод-

ший між ними, се був зав'язок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільких діл на инший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу,—говорив Чапля немов тягнувши нитку думок перервану вмиванням Халавки,—треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрашнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по лянсдрагонів,—додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочи що зробіть?

— Не дожде!—вперто буркнули два инші селяни, що оперті на ліктях і понуривши голови над столом сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо дожде,—мовив Чапля.—Прийдуть лянсдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так як торік було.

— І докиж то так буде?—запитав Халавка.—Панщину ніби дарували, і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдукиці, а цісарські лянсдрагони.

— Я вам кажу,—озвався Яць Когаль,—пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видно. Адже візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чи ж не мусів би був зараз по її скасованню понаймати собі слуг, закупити плугів та борін і взятися власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки,—і ми мусіли піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає лянсдрагонів. Видите, жие в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин!—зітхнув Халавка!

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла,—завважив Чапля.

— Правду мовите!—сказав Яць.—Що він за Русин? що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє—овва. Не бійтеся в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо! Ожевився з полькою і дома все по польський, та й звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас лянсдрагони прали канчуками. „Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бійся, лянсдрагонам не сказав: «Дайте їм спокій!»

— І завтра знов буде плакати, я певний,—сказав спльовуючи один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово,—докинув Чапля.

— А Господи ж мій, та доки-ж того буде?—зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок,—сказав енергично спльовуючи другий слухач і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і схиляючися, щоб не вдартися головою в одвірок, до ванькира ввійшов здоровенний хлопище. Він був високого росту, о голову виспий від найросліших людей у цілій громаді, плечистий і дужий і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велетнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна дуприна як щіть, обстрижена навпак сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк доси ще був парубком. У двацятім році життя взятий до війська він вислужив „капітуляцію“ дванацять літ, а ставши фельдфеблем служив ще три роки, поки отсе торік не вернув до дому по батьковій смерті.

Аж тісно якоєсь зробилося у ванькири, коли він ввійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не молячи ані слова, не витаючися ні з ким він присунув собі з під стіпи ослінчик до стола, товариші потіснилися трохи і відсів між ними.

— А знаєте новину?— запитав він, коли жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обернувши вуси і обернувшись до жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: «Ні, ні, я хіба що або що» і рад не рад вийшов із ванькири, одначе не зачиняючи двері за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влітливого жидівського кодла!

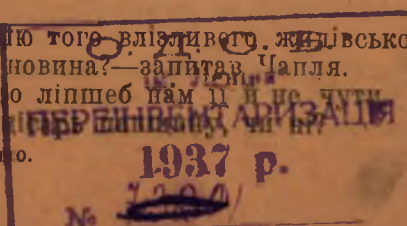
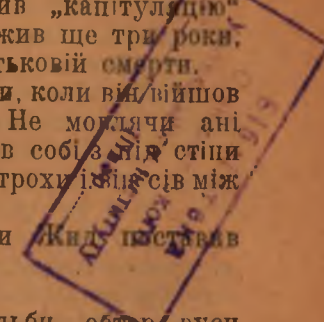
— Ну, що там за новина?—запитав Чапля.

— Така новина, що ліпшеб нам її не чути. Як ви гадаєте, дарував нам

Великий шум. Франко.

1937 р.

8698

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісаря. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданам панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є,—мовив Чапля.

— І в мене,—докинув Халавка.— Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости?—крикнув Яць.—Цісарське слово і не має вартости?

— Хіба хто перечить тому?—запитав Яць.

— Ого! Скасували цісарське слово!—сказав з притиском Кость Думяк.—Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближше, народу купа, а возний у середині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми!—скрикнув Яць б'ючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати,—зітхнув Халавка.

— А багатож тої сплати?—запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шісьдесят, чи сто шісьдесят мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив!—скрикнув Яць.

— То з нас номалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще в двое або в трое стільки процентів. аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають!—з грізністю в голосі мовив Думяк.

— Але може то ще брехня?—закинув Яць.—Та чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр!—завважив Чапля.— Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! губернія цісарська, а губернатор панський. Може справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всего надіятися. Грабля Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за правами руку потягне.

— Польський пан, і німецький прислужник!—мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок,—додав Чапля.

— Ні, панове,—сказав Думяк.—Губернатор на свою руку не міг сего зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може там і наш губернатор причинився до того, що й цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісарь Фердинанд добрий був. Він би був на се не дозволив. Він би обстоювся при своїм першій слові. А сей молодий піддається панам,—мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму!—почулися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає!—завважив Чапля.—Може там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте!—з притиском завважив Думяк.—Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатили б ми, як би було з за чого. А тож знаєте, що пани хочуть повідібрати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиська. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс заруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовисько заруть—куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя,—скрикнули всі враз.—То ще гірше як панщина.

— Знаєте, чим то пахне?—з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Думяк. І зараз сам і відповів: За панщини атамани ходили по під вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до атамана, ще й курочку або покладків понесете і клінно будете просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не дїждуть того!—скрикнула вся компанія.

— Дїждуть!—твердо сказав Думяк.—І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиська, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паши худоби не вдержити, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш—і роби що знаєш.

— Не дай того Боже! мовив Яць Коваль.—Се-ж би була наша загибель. Чень же нас іще пан Біг не хоче нагло зо світа звести.

— На Пана Бога всі надіємося,—мовив Думяк—але Пан Біг сам сказав нам: „Бога вважай, рук шукладій“ Як так будемо сидіти тай на Бога надіятися, то нас боши присядуть.

— І щож нам робити? Яку собі пораду дати?—стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісарь таки зглянется на нас,—перший розпочав Чапля.—Адже не може бути, щоб цісарові байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходять.

— А тямиш, Стефане, як було в тісні роки,—гризко завважив Думяк.—Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізають та їдять, а цісарь як довідався про се, то змилосердився і велів роздати тим голодним людям по гурманови соли на кожну хату.

Гірко засміялися всі.

— А леж цісарові податків не стане, як ми збідніємо. реплікував Чапля.

— Не слухай того! мовив Думяк.—Що цісарське, то все з нас відруть, аби ми й як голі були. Тай не гадай собі що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали—обійдуся, завтра того не стало—обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вростати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела—до стану голодної та повільної худоби, яку кожний водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люде, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашніше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмати панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм одного треба—мати з нас тяглу худобу, що не думає сама про себе, лише покійно гне ший в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними як стовп пітьми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і прозяють стиснути їх на ново ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шісьдесят міліонів. Тай ще як би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заяснила повна воля, щоб були „самі в собі, лише під зверхністю цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани завосять руку на ліси й пасовиська, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенню панщини. Ну, щоб на тій землі їм а може й їх дітям можна було вижити, а леж народу примно-

жується, а землі не прибуває а ще як зіпруть ліси й пасовиська, то що порадять їх потомки? Куди подуться?

В таким заклятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився,—завважив Яць Коваль.—Пани за часів панщини привчили нас до горілки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горілку, по стілько й стілько горців що року на кожний нумер. Хоч випий, хоч на гній вилий, а горілку відроби! А тепер настала ніби то воля, а мужик лишився невольником кошми. Підійть по селах—дивиться страшно! В кожній кошмі день-у-день повно людей, усюди шум, крик, свари і білки. Самі з собою гризуться, самі себе б'ють, свою кров з горілкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабірають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що п'яниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість йти наперед, усе покоління буде йти в зад, буде глупіти та туманіти,—знов з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради!—Мовив Чапля.—Вже чого, чого, а горілки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати,—мовив Яць оживляючися.—Аджеж то загибель наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По інших краях, у Чехії та Моравії засновують при кожній церкві братства тверезости,—мовив Думяк.—Присягою вяжуться не пити гарячих трунків.

— І у нас то пробували,—відповів Яць,—та якось то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п'янство народу було просто панським інтересом! Ані піп залежний від пана не смів промовити за тверезістю, ані ніхто инший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам—ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов на сліпо, а задуривши голову горілкою тим щиріше хлився в ярмі. Чи думаєте, що як би в Відні студенти, міщане та інші освічені люде не були повстали против гноблення та оглуплювання народу, то ми б ще й досі і ще й сто літ ле гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкура і сумління спить, нас довго би бити й копати, поки в нас добувшись живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні з'їдять,—мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Думяк. — А хоч би тверезість, — сеж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відізався Халавка. — Може то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Думяк. — Попи народ лінивий їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

— А може би піти до біскупа, най би він покавав?

— Щож, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложимо собі братство тверезости і вербуймо до нього людей. Кожної неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр; такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чим раз менше. Ну що, згода? Зав'язуємо таке братство?

— Добре, — озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того, чи я п'ю чи не п'ю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших. — А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горілчанім багні, най пристає до нас. Спешимо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чейже народ отамиться. І жидів витиснемо з сіл, бо яке їм тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми сконати самі лівуються та хлопських бабів кличуть. Лише горілку продають та затагають людей у свою лихву. То п'явки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються зо шумом. — Оттак фантазували наші товариші і чим більше балакали, тим якимсь ясніше робилося перед ними, тим лекшим видавалося їм виконання їх плянів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки з давньої панщиняної привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і „як годиться“, поцілувати його в руку, але острій погляд

Костя Думяка немов цвяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мужчина середнього росту, заживний собі, з шпакватим волоссям і білими як сметана вусами, що гарно вианачувалися на його повнім, по молодечому рум'янім і гладким лиці. Хоч Русин з роду (розуміється, попівського, не панського,) він представляв із себе те, що називають «гарний тип польського шляхтича»; та й належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських «старопольських» форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права рівні зі шляхтою, але вже з самої природи неадібне ні до якого самотнього життя, і коли б його не держати під буком, то зірвало би всякі рами людського порядку і вигризши та зруйнувавши все те, що висше від нього освітою та цивілізацією, вигризло б і само себе як свора голодних собак замкнених у огорожі. Оттим то в часи панщини він поводився з мужиками остро, ніби то справедливо, в такім розумінню справедливости, як поводитьсь розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. Оттого хлопського „брикання“ — розумовання про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісарь не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами записана в табулярних книгах, і сюди цісарь не має права мішатися. А коли справді комісарі в асистенції ляндрдрагонів у цвітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати губерніяльний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісарь дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутности комісаря наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошовою карою, та про те пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буцім то лише для здирання краю та для бунтовання селян против панів.

В осені тогож 1848 р. йому трапилася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, Москалі йшли тоді на поклик австрій-

ського цісаря на Угорщину помагати Австрії зламати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь витало Москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народом зламати шляхетсько-панське ярмо, з разу на Угорщині, де те ярмо занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич заквартировано пару компаній московського війська, що мусіло тут простояти кілька день, поки не надійдуть фурґони та военні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. Оттут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшись Міцкевичевого „Пана Тадія“, де судія Сопліца підпоює Москалів, яких майже безпритомних вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота і „wyznac Moskali,“ (вони з рештою належали до волинського полку і були чистісінькі Українці, деякі навіть латинського обряду). І от він змовившись з декількома своїми двораками, такимиж патріотами, як і сам, одного вечера суто угостив усіх Москалів оковитою, а сам у очі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох салдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патролі, одначе спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що упереджені про їх намір, не хочучи турбувати п'яних салдатів, самі в потемках вартували біля них. Пов'язавши арештованих мужики ніби то не знаючи, хто вони, всипали їм що всипали, поки залярмований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх звязаних відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчлася та справа в уряді, не було відомо на певно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глупий хлопський сполох і що він ледві випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з не меншим насміхом:

— А чогож ви пане зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули до дому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенню панщини були коли й невиразно ворожі, то все таки холодні, подіктовані обопільним недовір'ям і підозрінням. Пан усе підозривав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кожної хвилі власти до двору, пограбувати все його добро і повбивати його з роди-

ною. Натомість мужики підозривали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якийсь іншим підступом загарбати мужиків у свою власть, що він интригує і працює над тим, аби на кожному кроці шкодити, та докучати їм. Отсей обопільний недружний настрій був веначе курява, що виступає зі свіжо розвалені руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всего сего пан мусів спроваджувати людей з дальшого сіл, між якими аж надто часто попадалися суб'єкти адеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорґанізованих злодійських шайок, які обізнавшись в дворі накликували своїх кумпанів і за ті за два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатичський двір, перші впали жертвою завидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такоюж дорогою пішло й панське «фамілійне» срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що керед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найближче бачив перед собою, на грушатичських селян, і позаочно ляяв їх і злодіями й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи спрвді щось тягло його сюди? Він мабуть надіявся застати тут більшу громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко він сказав:

— Дай Боже добрий вечір!

— Дай Боже здоровля!—відповіли селяне.

Пан наблизився до них і на його лиці загрив іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позволите сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте!—осміхнувшись підхопив пан,—а так без кусання з'єсти-б мене ради.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, —відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава!—скрикнув пан.— А хібаж то не ви бунтуєте громаду против мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуєтеся мені і моїй родині? Хібаж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі як заповітреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і обріхувати нас,—втрутив своє слово Думяк.

— Костю! і ти так говориш?—з докором обернувся до нього пан.—Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса,—знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно,—мовив пан,—але все таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж слюзи в очах стівали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилину похитуючи головою. Його іронічний настрій якоесь против його волі розвіявся і він почав з людьми говорити „від серця“.

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я поратував у тяжким припадку, чи одному я на переднівку і хлібом і іришми й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис—ратувати мужиків, аби вдержати їх у таким стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що з під моєї власти вийшли ви одні заможними, інші трохи біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрелися в світ та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування в троє.

— Плодюча голота!—буркнув пан.—Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодій мені на двір спроваджуєте, стежки їм показуєте.

— Сего нам пан доси не доказали,—застерігся Чапля.— Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім не винні!

— А чорт його знає, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Яж Русин, я ваш брат,

мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з наполеонівської війни доробився стілько, що купив отсе село. Я не раз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих панщизняних відносинах і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені,—відповів йому Думяк.—Чужим людям можете се говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не заб'єте. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном

— Хібаж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привітаємо як батька, а без сего ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірним словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурности! Він довгу хвилину ворухив губами, мов жував щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люде, коли село купуете! Деж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиська, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжша і нашим унукам буде гірше як нам.

— Мудро говориш!—іронізував пан,—але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промиєли, заробит-

ки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по людській, піддвинути з темноти, з п'янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться,—мовив пан.

— Не слухайте того пане!—мовив Думяк.—І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас і міркує, що буде далі.

— То ваша річ,—понура мовив пан.—Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо!—з усміхом мовив Думяк.—Се було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горілку пити, а тепер з клаптиками землі випустивши зі своїх рук кажете: ви вільні, дбайте самі за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки чого ви й обертаєтесь до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими панями, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Алеж я не ворог ваш!—скрикнув пан допечений до живого.—Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою!—буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми,—докінчив пан.

— Коли ви такий батько,—мовив Думяк вдивляючися йому в очі,—то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут—але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяца і гарна, шкода, щоб пропадала між панями.

Пан аж кинувся мов укушений гадюкою, і зірвався з місця.

— Хаме!—крикнув до Думяка.—З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирає! Як ти посьмієш подумати про се?

— Овва,—відповів Думяк,—так то ви далеко від хамів. А з рештою я не признаю ані хамства ані панства. А дівчина мені подобалася і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люде,—крикнув пан звертаючися до присутніх,—як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном,—відповів Думяк.—Я вам про маєток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого настільки, що вижю з праці рук і жінку з дітьми погодою. Вашого маєтку мені не треба.

— І не лакомся! Отто до чого договорився! Ну, буду знати на далі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І не прощаючися ні з ким він ухопив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипалиж ви йому!—сказав Яць Думякові.—Ще такого зроду певно не чув.

— Най чує тепер!—сказав Думяк.—Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та не вже ви на правду?

— А то щож? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тимчасом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди що неділі на танці. Заграли музики, почувлися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молодіжи. Товариші повиходили з ванькира і змішалися з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною із двора. Перетанцювавши пару разів він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мелодії, і знов затагнув сумної. Тони й мелодії, були всім знайомі, та проте виконання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росю, почали свистіти як вітер у берегах, сміятися як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того деревляного струменту сміялася, журилася та ридала уділяючи їм своє чуття. Всі не тямлячи себе йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися як діти. І в самого Думяка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя мое кохане! — промовив устаючи. — З вами хіба пити і плакати а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні мов засоромлені втирали сльози.

III.

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких річей, яких не чував доси ніколи і про які в своїй панській заскоружлості навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст—бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство.— Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені порядки суспільні він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамові, свою доньку а вони живуть, хлопаї з ними горілку в коршмі і валяйся як свиня під жидівськими лавами, оттоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не діждете! І ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть запалять, зграбують, уб'ють—хіба я можу встеретися або оборонитися против черні? Може справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою землю. Як маю продати то знайду їм такого пана, що їм потрафить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра приїдуть лядсодраґони—знов готова буде біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони як той кінь турецький хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на „цісарських дітей“, стерплять так, як терпіли торік. Ні, поборемося. Пока уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом пан Субота добрався до попівства. Не стукаючи він отворив сінешні двері і подався до покою, що був обставлений мягкими меблями і служив священникові як прийомна для гостей з вишого стану. Мужиків він звичайно приймав зімою в кухні, а літом на ганку, або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такоюж шафою з метриками та парафіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він ні за що не міг стерпіти „хлопського духу“.

Грушевицький парох о. Квінтіліян Передримірський був статний і поважний чоловік лет понад 60. а той генералітний попів, що вихована в аристократично-панахтському ду-

сі, в ненависті і погорді до мужика і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких і обскурних викладах на так званих „русських курсах“ при йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів тай їх старшим сучасникам, парохам „antiquae educationis“, тоб-то круглим неукам, видавалися верхом премудрости і змістом освіти. Отець Квінтіліян і доси залюбки цитував на память уступи з тих викладів, які мав записані в грубих зошитах і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з „нового студію“ зацукувати „теологічними“ питаннями в роді таких:

— Како может ся изобразити тіло человеческое?

І надармо підждавши на відповідь триумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже слухайте! Тіло человеческое может ся изобразити чрез понятіє махини, а то махини мехавичної, параболічної і гидравлічної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліян уперто хитав головою.

— Куди, куди вам молодикам! Слухайте як нас учили: „Душа есть сущее, которое себѣ самому о себѣ самом і о вещах всіх себѣ положених е свѣдомое“. Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її привілеї і кривим оком дивився на „вторженіє хлопства“ в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Що до язикових оглядів він був безумовним прихильником церковщини і вживав „хлопское нарѣчіє“ лише в розмові, борони Боже в писанню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич. Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, не вважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народньої літератури, були в його очах молодики, новатори, зваради польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська і духовна власть, бож і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнотумний дух. Та рівночасно він був противником Поляків, уважавчи їх усіх за „підшитих революцією“ та обурювачися на їх заходи коло златинізованія руського обряду, на їх інтриги против руської єрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Нераз на празнику, по десятій лямпці випа він з іншими попами-патріотами затагав польську; але Русинами зложено пісню:

Kto Lach, ma strach!
Car ostro zbrajców napiera,
Wolność zmyślona odbiera!
Paskiewicz niech zyje!
Na zgube—na czyje?
Lachow, Lachow, Lachow!

Сі остані слова вимовлялися остро, з московська, і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліян кинувся був у вир політичної агітації; на народніх вічах у маю і червні промовляв завзято против Поляків і за се потерпів; одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті забіє поря, со на Polske szczeka"; о. Квінтіліян таки й дістав децицію і спасся від гіршого лише розпучливим скоком крізь вікно на вулицю. В осени тогож року він зробився завзятым речником поділу Галичини на польську і руську часть, тай тут знову потерпів несподіване «посрамленіє» від своїх власних парафіян. Кілька разів він на проповідях закрівав їх до того, щоб підписали всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та на диво, чим остріше і гарячіше він промовляв за тим, тим опірніше ставали против сего підписування, грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде „або на панщину, або на більші податки“ і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліяна (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках він володів чудовим лексіконом щиро-народніх зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: «ґомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпищемо». Тоді о. Квінтіліян ухопився останнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламарові позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він і наскочив на гаряче. В церкві зробився страшений гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліяну також порядним запасом свого лексікона.

— Попе, не мішайся в не свої річі, а то звяжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш що

ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви би хотіли взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви би хотіли накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, п'явки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І вирвавши від о. Квінтіліяна аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту) подерли їх перед його очима на шматочки, а самому загрозили, що його „обезвічать“, коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліян вийшовши із ними разом з церкви мокрий як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се чути в своїх щоденних парафіяльних та сусідських зносинах з ними.

З Грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліян також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз-ураз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право польовання, до якого о. Квінтіліян був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліян не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим «поганим ляхом», як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консісторії та до циркулярної влади за надужиття в рубриці jura stolae. Та про те вони, особливо тепер по скасованню панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома крім немічної жінки і одиної дочки (друга була замужем аж десь на Поділлю) ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб „відвести душу“. От тим то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліян був удовець і до того бездітний і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадо, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіліянові нераз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привітавшись з о. Квінтіліяном, який власне встав був від вечері, пан Субота не сідаючи вхопив попа за пояс долонею і тягнучи його та торгаючи до себе не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Неможливо, ґомость, невозможно! І відки вони такого духа набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чим раз сильніше торгав о. Квінтіліяна, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку,—відповів з косим усміхом о. Квінтіліян силкучись увільнити свій пояс від панської долоні,—поперед усього я вам не трепета. якою-б ви були обов'язані трясти, а по друге сідайте та висапайтеся—може чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці—а по третє зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив еґомостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім пальцями обтираючи вуса витріщив очі і похилаючися до о. Квінтіліяна, мовив з таємничим притиском:

— Кажу вам, еґомость, кінець світа! Я вже думав, що в сорок осьмім році світ кінчиться, та бачу, що ще мало на нас кари допустив Господь. Видно, ще гірше щось нас чекає.

— Щож таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан!—скрикнув немов ображений пан Субота.—Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то буде те мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені бо не хочуть. Уся громада сприсяглася. «Хиба під вояцькими канчуками будемо робити, а инакше ані руш!» Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ляяддраґонів і горілкою, напою, щоб добре-добре-добре били. Най мають, чого хотять.

— Сице подобает,—мовив о. Квінтіліян.—Хотящему будет і приложится. Вони то оправдуються, що як би добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх і толкував і патент відчитував і поясняв, що цісарське слово невідкличне,—та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліян випростувався і протягнув лице. Очевидно панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Алез пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його.

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується.

Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої помаги—просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоб викликати як найбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите?—скрикнув о. Квінтіліян.—Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в наших, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагельом—як то його? — З тим довговязим Костем Думяком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таке за тє щибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда,—бовкнув о. Квінтіліян,—подумати глибоже, то справді, на що нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте?—скрикнув пан зриваючися на ноги.—Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчакть хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліяна пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собіж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Алез пане дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати!—сказав дідич важко дишучи.—З огнем жартуете. Адже хлоп як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то най не заваджакть! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліян усміхнувся якось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив ріжниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний!

— А в 1846 році не кричали: Ні пана ні ропа?

— Е, то Мазури! Мазури, то дич. Ані крихти релігійности не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: Мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то Русин пильний ученик. Ніяка релігія не поможе. Тай зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку?—крикнув панотець у почуттє своєї гідности.—Хиба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца своего і матер свою?

— А про пана й байдуже.

— Про пана в заповідях нема,—мовив простодушню

о. Квінтіліян,—але в проповідях то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: нашла на вас Господь панів сто раз лютіших, як теперішні, а по смерті разом з пананами будете клекотити в смолі безконечній.

— Е, вс—тися в таку релігію, панотче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та тож виразна намова до того, щоб панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю,—оправдувався о. Квінтіліян,—а про злих як же инакше буду говорити? А що до релігії, то я просив-би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся та плещучи о. Квінтіліяна по плечі мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по щирости, то вже зараз і образа релігії. Ніби то ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ—пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив своєї собачої грязиці, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан Біг—що таке Пан Біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліян слухав сеї богохульної мови щільно заткавши вуха і нарешті пропищав:

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені як священникові не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, я-ж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Квстем Думяком.

— Воістину раб строптивий і прекословний *individuum non subordinatum!*—зітхаючи мовив о. Квінтіліян.

— Але уявити собі не можете, до чого він посуває свою безличність!—скрикнув пан.—Каже мені, найліпше зробіте, як продасте нам увесь свій маєток. Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданним?

— Справді такого у нас ще не було,—хитаючи головою мовив о. Квінтіліян,—але щож, дасть Бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того?—скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа живу?—гукнув пан.

— Ну, і ви з землі живете, певно, і я з неї живу, але ми на ній не робимо, ось у чім ріжниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І ні кому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Як би я так міг, їй Богу пішов-би геть із села.

— А відкиж вони стільки грошей візьмуть?—мовив пан уже лагідніше.—Тож не багателя! То сума! Сто тисяч чи двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: і овшім, людоньки, з дорогої душі продам! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все.

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда!—сказав нарешті.—Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець!—аж цмокнув о. Квінтіліян.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чомуж-би не попробувати щастя, ха, ха, ха:—реготався панотець.—Ну але кажіть, що ви сказали би тим старостам, як би він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював-би їх як псів!

— А щож вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, я б їм показав, куди від мене дорога!—сердився пан.

— А я думаю, що ви все таки спитали-б і свою доньку, чи хоче йти за Костя,—мовив панотець і на його устах заграв іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Думяком і часто сходиться з ним на вечерицях у селянських хатах.

— Що, я-б її питаю!—скрикнув пан Субота.—Що то я їй не батько, щоб не міг їй наказати? Їй уже траплялися два пани, один навіть грабя. Ну, вона відказала їм і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний тай сам добре алямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, тай ще такий анархіст смів думати про мою дитину тай навіть свататися до неї, сего як світ світом не бувало й не буде.

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліян.

— Як то як Бог дасть?—осердився пан Субота.—Що тут Бог має диспонувати, де моя повна власть і сила?—Тут мені й сам Бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її кому схочу. А мала-б йти за хлопа, то волю її поховати.

— Так то-так,—мовив священник,—а все таки буде як Бог дасть, а не инакше.

— Ну, знаєте що,—сказав пан Субота,—то най вам буде як Бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боїтися? Ляндсдраґони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ляндсдраґони будуть тай поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Підчас панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусіло бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, щей підбунтованого такими анархістами, як отой Думяк, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Щож би я міг вам порадити на се?

— Могли-б. У вас там, у ваших Требниках є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що мов невидимим муром може оградити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших Требниках?

— Може де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Є, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних Требниках. Але боїтеся відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що як би піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духа, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані Требники. Пошукаю, може знайду таку молитву.

— І ви були-б готові відчитати її на моїм обійстю?

— Та, вже побачив-би. Коли то така небезпечна річ, то очевидно, ми-б мусіли сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалять і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке і за кожним разом я зривався зі страшним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак,—поважно мовив о. Квінтіліян.—Видко, нашествіє духов воздушних. А против них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч доси ніколи не доводилось уживати її. Ох, тяжкі часи настали. Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські.

І він побожно завернув очі до гори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і не вірячи в Бога дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи може він і сим разом підймав його на клини. Тих панів ніколи не зміркуеш.

IV.

Ой несподіванки, ой несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сни: то він кипів у смолі—проклятий піп наврочив!—то пікся в огні і чув по всьому тілу страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики клали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой Господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилию, то знов йому всяка вигань на сон набивається.

А рано ще не світало чує крізь сон тупіт коней, брязкіт лянцюхів, гейкання мужиків—ой, Господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати, палити. Зривається справді на ганку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ганок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люде?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли—повторив пан вухам своїм не вірячи.—Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Думяк оголосив по селі, що можна йти.

— Чому-ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То того пан не знає? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісарь дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— Отто дурні! Тай за те за рік скільки канчуків наїлися! Ну, а щож сталося тепер що приходите добровільно?

— Та вчора Думяк був у місті та чув, як там витрублювали, та вибубнювали, що панщина пропала на віки, а пани дістануть за неї сплату облигаціями.

— Отто новина!—засміявся пан.—Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

Оттак розв'язалося непорозуміння і мужики немов на льотерію виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горілку, а пан урадуваний та розсмішений їх непорозумінням вернув до покою.

Його жінка мала спаралізовані обі ноги і вже отсе п'ять літ її возили в кріслі. Зрештою вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й ратувала з біди, то в мене сумління чисте і ніхто мені не зробить кривди. А ти—говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища,—ти видно маєш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління,—нерадо бурчав пан.—Я також нікому кривди не зробив. А що карав та в арешти саджав та сікти велів—то сеж моє право, сего вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволься тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер вертаючи з ганку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопи до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть думали: один цісарь подарував, другий може відібрати. І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісарь велить їм робити на віки вічні. І для того воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробіток.

— А Господи!—скрикнула пані,—і так вони через свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хиба я знав, чого бояться? Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, тай не хочемо. Щож

мені було робити? І по иньших селах було так само, і скрізь аж під ляндредрагонськими канчуками робили.

— О Господи, Господи!—зітхала пані.—А я то скільки наплакалася, скільки їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а руського хлопа й на свободі б'ють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кількох копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ляндредрагоми. Пан Субота голосно регочучись вибіг на подвір'я і привитався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, за пізно прибули!—кричав він.

— А що сталося?—з жахом запитав капітан.—Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, Богу дякувати!—сказав пан.—Усе минулося, весь страх, усе роздрознення, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанові в'ясняти, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такого б і не придумав! От іще фанатики! І дістали-ж торік за своє! Ну, але позвольте, що піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут троха погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре,—мовив капітан і видавши компанії відповідну інструкцію пішов до покою.

Привіталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця вийшла і сказала пошепки до пана:

— Хлопи прийшли, прошу пана.

— Що за хлопи?

— Та так із села.

— Чого хочуть?

— Та хочуть поговорити з вельможним паном.

— А багато їх?

— Та два... чи три.

— Проси їх сюди.

За хвилию вийшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей останній держав хліб під пахою.

— Слава Ісусу Христу,—сказали вони.

— Слава на віки. А чого ви, люде?

— Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл положити,—сказав Коваль.

— Кладіть.
— Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказа-
ти те слово, за для якого ми сюди прислані?
— Кажіть.
— Отже ми ловці молодці, сім літ на лови ходили, до се-
го краю заблудили. Прислідили ми кунницю.
— Ах ви драбуги!—скрикнув нараз пан зірвавшись з
місця.—Ви смієте?
— Ми-ж просили у пана дозволу,—сказав спокійно Яць.
— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю?
Хто вас прислав?
— Вельможний пан знають так само, як ми.
— Де він? кличте його сюди!
Думяка не треба було кликати. Він весь час стояв у
передпокою і шептав зі своєю улюбленою Галею.
— То ти Костю на правду робиш собі сміх з мене?—в-
звирився на його пан.
В тій хвилі капітан устав з місця, підійшов до Костя
і подав йому руку.
— А, Думяк!—промовив до нього,—ти вже на урльопі?
— За абшитом, пане капітане. П'ятнацять літ *trou und
godlich* прослужив.
— Ви його знаєте?—запитав пан.
— Ну, якже, хто би не знав Думяка, що був *Vordermann*
у Гренадерським подку! Любимець усіх генералів. А ви
чули, як він грає? Знаєте, будши в Відні заслужався, як
грав Паганіні, тай почав собі-ж на той спосіб. Варто по-
слухати! Граєш іще Думяк?
— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю
за скрипку беруся.
— Генерал від Гренадерів дарував йому скрипку. Тала-
новитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за
комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік
говорив і по що вони хліб на столі поклали?
— Се у них звичайні обряди при сватанню,—сказав пан.
—Я також з разу не догадався.
— При сватанню? Значить, прийшли пана дідича просити
на весілля?
— Дідька лисого на весілля!—скрикнув пан.—Прійшли
сватати мою дочку за отсего опуда!
— Ви? Думяк?—дивувався капітан.
— Так, пане капітан, до розказу. Я чесного роду, тепер
вольний чоловік і господар, панна Галя мене любять, до
панства її не тягне і дала мені слово, що піде жити з
мною. От я й приходжу до пана дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо!—крикнув дідич удаючи, що
дуже сердиться, хоч на правду йому робилося якось смішно
з усеї сеї пригоди.—Мовчи, не смій мені навіть згадувати
про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути
не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм
зятєм не будеш як світ світом.

— Поперед усього,—холодно і спокійно відповів Кость,
до сватів чемні люде говорять без крику. Так уже зви-
чай велить. Можете нас відправити, але чести нам не уймайте.
І я вам не рекрут, а вислужений фельфобель від цісарських
Гренадирів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не
хочу знати!—скрикнув пан і тупнув ногою.—Альо, старо-
сти, беріть свій хліб і забирайтеся з Богом до дідька!

Спокій і певність Думяка дратували його. Він аж
задихався і спотів з пересердя, хоч на дні душі чув усю
несеріозність і Думякового спокою і своєї сердитости. Сеж
комедія, не жадне дійсне сватання,—думалось йому. Деж
таки се чувано й видано! І обертаючися до своєї жінки,
що доси весь час мовчала і дивилася на ту сцену, про-
мовив до неї:

— Мільцю! чуєш, що за комедію робить з нами отсей
хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і
протягає руку по нашу дитину!

— Шож,—мовила пані спокійно,—треба її спитати, чи
піде за нього.

— Що, її питати?—знов не на жарт озвирився пан.—Та
яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї
родини? Я її радше в монастир запру або в домовину
зложу, а не дам за мужика.

— І я би радив запитати панну Галину,—сказав ка-
пітан.—Адже як вона не захоче йти за нього, то все бала-
кання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче!—мовив пан махнувши рукою.—
Як би то вона була панна аристократка, з великими
амбіціями і високим тоном, то певно би не схотіла. А тож
вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж
з нами, то боюся, що їй сей валило як раз буде до вподоби.
Ні, краще й не питати її.

Та мати вже позвонила срібним дзвінком, що лежав
на столі біля її руки, і Галя вийшла до покою. Була се
дівчина 22 літ, крепка, здорова й рум'яна, з блискучими
очима, низьким чолом і круглою як молоко білою борідкою,
зовсім не похожа на дурну та просту, а навпаки зовсім
свобідна і самостійна в кожнім своїм руху, в кожнім слові.

— Галю, дитино моя,—мовила до неї мати,—ти знаєш отсего парубка?

— Як же не знати, знаю!—мовила Галя і лице її обілялося ще густішим рум'янцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Іду за нього.

— Що?—скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді.—Підеш за нього, за хлопа, неотесаного, злидаря, що нині не п'є, завтра може розпитися.

— Що може бути, того ніхто не знає,—скромно але твердо відповіла Галя.—Я можу завтра вмерти.

— Воліла-б нині вмерти, ніж маєш таке говорити!—скрикнув пан, тепер почувавчи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне!—а докором промовила мати!—Гамуйся! Що ти говориш! Сеж наша дитина.

— Не правда! Не може бути моя дитина!—кричав пан забуваючи сам себе.—То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під соломяну стріху, до скипок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи-б на таке не пішла.

— Таточку,—озвалася Галя,—а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali доси? Їх титули, що один граф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, на пів ідіот, а другий п'яниця і картяр, що видимо тільки й спекулював на ваш масток. Я вашого мастку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря ані навіть держати мене в своїм домі против моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права!—аж скрикнув пан.—А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную,—сказала Галя,—але в таких річах, як замужжя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Против нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Алеж я тебе проклянуп! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене Бог благословив. І мама поблагословить.

Мати всміхнулася до неї та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посазі не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, була-б мені тюрмою.

— Ну, чи сказалася дівка!—кричав пан.—Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її!—обернувся він до Думяка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі,—відповів Думяк.—І думаю, що найліпше зробіте відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш масток ані я ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була до душі і щоб була господиня добра.

— Та що вона за господиня!—буркнув пан.—Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, тай чую, що чую.

Сапаючи важко пан почав ходити по покою, а потім махнувши рукою на селян сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимося!

Селяни, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і з під лоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки;

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Щож мені радити? Галя в мене добра дитина, послушна, роботяца, і я радаб бачити її щасливою.

— Але чи будеж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і певно дасть їй се не раз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон не дасть їй десять раз швидше і грубіше почути, що вона йому не рівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують.

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й до віку будемо прибулудами та приймачами неналежними до їх сем'ї. Але сеж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледві вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися,—спокійно і розважно мовила пані.—Навіть життям мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від веї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині. Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині? А кілька разів зйдеться зо мною, то вичекавши аж лишимося самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче та приговорює:

— Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Несчаслива я на віки.

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Евгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши замуж за новоспеченого графика Ошустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькові до свого моря, але батько турботними очима й сам не раз бачив, як сохне та в'яне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання й потайно втирає слези шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвилі дуже боляче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю,—мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення.—Сама хотіла графа, а її не силував... тепер має, чого хотіла.

— Сама хотіла!—з докором промовила пані.—А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом і звязками й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з сего дому.

— Вибачайте, паче капітане,—мовив пан до нього,— що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не

щастить з нашими дітьми! Син одинак уже був на університеті і згинув у поединку. Дочка одна бідує за графом, а друга—чуєте самі—наважилася йти заміж за мужика, підданного... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік честі, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Тай відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Думяка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і лекше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то, так, ліпше знаєте!—сумовито мовив пан Субота.—Ніби то чоловік може знати жіночу натуру. Сьогодні сего хоче, а завтра давай їй чогось иншого. Захотілося—запрягайте, відхотілося—розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. А гов, люде, свати, ходіть ближше!

Так він крикнув відчинивши двері від передпокою, де ждали доси свати й Кость Думяк. Вони вийшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважився ти на мене,—промовив пан до Думяка,—то нехай тобі буде по твоєму. Збаламутив ти мою дитину, бериж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого і ти піднишися мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшій,—мовив Думяк.

— Так само й вона нехай мені піднише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче,—завважив Думяк, коли тимчасом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по руськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: „Intercyza czyli mimowolna zgoda przedślubna między Panem Antonim Swobodą, i jego żoną Emilią, z jednej, a Kosejem Dumiakiem i Haliną moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Staęła zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli córki i jej matki zgadzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyrażonego pracowitego Kościa Dumiaka i to pod następującemi warunkami:

Primo: wyż wyrażony Kość Dumiak bierze ją bez mego

świętosławieństwa i saw swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

S e c u n d o: Wyż wyrażony Kość Dumiak podpisuje się na tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani sam, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców nie będzie sobie rościł żadnej pretensyj do mego majątku albo do jakiegokolwiek bądź jedo części ani dla siebie ani dla swoich spadkobierców.

T e r t i o: Z bolem serca ojcowskiego zezwalając na ten ślub żądam zarazem, żeby ani moja córka ani mój przyszły zięć nie przyznawali cię do żadnego pokrewieństwa ze mną i z moją rodziną i z tego tytułu nie podnosili żadnych pretensyj ani prośb ani pogrozek, lecz uważali siebie sami i byli uważani ogólnie za obcych mi i zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając i od nich nie odstępując podpisuję się reka własna Antoni Śwoboda.

Отсей документ написавши він посипав його піском, ще раз прочитав по-тихо, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його на голос усім присутнім. Капітан усміхався, пані Емілія раз по разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицах, немов якого божого слова.

— Ну, щож, Костю, підпишешся під сею інтерцизою? — запитав пан.

— І овшім, коли пан дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хіба то наше діло підписувати чужі ерцетизни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Думяк і свати згодилися підписати. Так само згодився й капітан, усе посміхаючися в ус. У жінки пан Субота навіть не питав чи вона підпише, а зараз же покликав Галя, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресеріозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку, — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця! Татко пописав таке, що ні в дрова ні в тріски. Най собі підписує він і хто ще хоче, най підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти моя дочка, байдуже на те,

з ким звяже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й Бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поражений, далі отямившись плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж лекше відітхнули по його відході і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V.

У суботу Кость Думяк з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліяна, щоб дати на заповіді. Про те, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до панотця, ніби на візиту, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліяном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліян знав уже від самого пана, яка йому трапилася притчина з Думяком; пан з немалим жалем і обуренням оповідав йому, як Думяк розкохав його дочку і не посеромився прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Панотець з низу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парафії, а прочитавши панську «інтерцизу» аж за голову вхопився з неспритворного обурення.

— Якже се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопці формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я яко духовний не можу на се дозволити, мушу спротивитися сему всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я нізачо в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, як би то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб — зіючи мовив пан, — то се було б дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліян і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парафії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробіте, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліян почервонів як буряк.

Великий шім. Франко.

— Га, коли пан дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трапляється такий соблазн, то я зараз шопну жандармові, і той як напишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ зразу байдужа для нього тепер набирала о його очах канонічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парафії не шлюбного подружжя. Се його душпастирський обов'язок і від того він не відступить.

— Ну, ну, еґомость,—мовив удобрухуючи його дідич—се ви вже говоріть кому іншому. Яж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканацять пар живуть отак без шлюбу і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тим услів'ям, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаете, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні вже, ви мені з такими дурницями не ви'адить, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученням на того Думяка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що би для мене було важно і ось чого я в вас хотів просити. А там уже що буде далі, як вам не вдасться, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліян при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті пом'як бачучи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице в низ, так що воно сильно видовжилось мов у чоловіка близького до безнадійности і сказав розводячи руками.

— Пан дідич маєть рацію—неморальности не викорениш жандармами. Тай що з того вийде? А що до моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Що до панни Галі, то певно, се панночка з добрим вихованням і на неї я надіюся мати вплив. Але з тим Думяком, недовірком і анархістом, я ледві чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан дідич могли помогти.

— А то як?—запитав пан Субота.

— А просто так прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну там... виступає против реліґії і цоркві... не шанує зверхности,—то може-б його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан би збулися клопоту і я також.

— Вже то я,—в задумі мовив пан,—пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Думяка, як про неспокійного духа, але що, староста, знаєте, Німець, дер-

житья того закона як вош кожуха, все мені відповідає: «Herre Schlachziz, gegen Geister habun wir kelnu Paragraphen.» Покажіть мені його злі вчінки, то я зараз цапну його як і всякого иншого злочинця, а неспокійний дух—was ist daran juridisch? І я не міг йому сказати нічого, бо щож можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, кого й на що бунтує? А так на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Як би то по давному, то можна би сказати, що вони нині всі від малого до великого бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А щож нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє,—відповів на се душпастир.—Як не можна правим, то треба йти лівим. Заваджає вам Думяк, баламутить вам дочку—найміть собі охочих, а такі все найдуться, пересядуть його десь у ночі, поламають руки-ноги, розчеплять голову і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жахнувся слухаючи сеї приятельської ради, вицідженої так спокійно, таким дружелюбним тоном. „Ну, попик! Ну душпастир!“—мигнуло йому в голові. „Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували тай самі на розбій ходили. Оттакому звір не свою душу, а своє тіло, тай бувай здоров!“ А потім промовив:

— Ні вже, отче, я иншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте инших способів на навертання грешників, то на такі способи я не бажаю вам успіха. Легко-б я й сам міг опинитися під обухом, а в таким порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирости... так по сусідськи—задроботів о. Квінтіліян присуваючися до дідича і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього.—Пане дідичу, сеж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, не раз годі инакше. А в тім я-ж нічого так лихого не хотів...

Та дідич не говорив далі нічого, але взявши капелюх вийшов із попівського салюна не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долонею по чолі:

— Отто з мене дурень!—говорив сам до себе.—Отто я з великої щирости показав себе пану в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та на щастя при тім не було свідків, усею можна заперечити. І все те задля дурного Думяка та його глупого

сватання! А нехай собі бере тату двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися пану! Ей, Квінтіліяне, не раз ти вже на тих прислугах попікся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люде тебе зненавидять і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов не прощавшись. Ну, се була хвиля роздрознення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Думяком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

Оттак був о. Квінтіліян приготований на прихід Думяка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяне, що приходили до панотця за ділом, він удав здивованого побачивши тут Думяка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

— Думяк підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

— Женишся?

— Так, єгомосьць.

— А з ким, рад би я знати.

— Та єгомосьць знають її, Галя Суботівна.

— Що, що, що? Галя... яка Галя?

— Нашого вельможного дідича донька.

— Ти що, здурів? Що ти говориш?

— Що єгомосьць чують.

— Як то, вона, панянка, мала-б іти за тебе, простого хлопа?

— Щож, єгомосьць що кому судилося, те й буде.

— Ні, се не може бути. І вона годиться на се?

— Зараз тут прийде, можуть єгомосьць саму запитати.

— Запитаю, запитаю. А її родичі?

— Мати благословила нас.

— А батько?

— Згодився, хоч і не благословив. Щож, його річ.

— Без батькового благословенства? Чи чував хто таке?

Сеж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.

— То вже як єгомостова воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і матиної волі втекли з дому. От у нашого сусіднього дідича Коритовського таке було. Та єгомосьць се ліпше знають.

— Що мене то обходить! То вони собі в латинським обряді, їм усе вільно. А нам у наших святим гречесько-кафтоличеським не вільно.

— Могли-б мені єгомосьць показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?

О. Квінтіліян наморщив брови.

— Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудріший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, тай годі.

— То єгомосьць не приймете від мене на оповіди?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить—ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до папа старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До папа старости?—скрикнув уже сердито о. Квінтіліян.—Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні єгомосьць,—відповів спокійно Думяк,—говорить се кому дурнішому. Вам не вільно не дати коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіди. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як трохи світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кожному диктувати: так роби, або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та щож навіть як є канонічна перешкода—перебив йому Думяк,—то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Риму тай введують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прону єгомосьця не робити собі зо мною жартів і прийняти на оповіди, тай оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно!—усміхаючись мовив о. Квінтіліян.—Та певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від папа дідича,—перервав йому знов Думяк.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадає! Панна і віно—голе коліно! Ха, ха, ха!

— То єгомостику, так,—відповів на се Кость.—Я хоч не багач, а маю на стілько, що при своїй праці, вигодую й маму-вдову і жінку з дітьми, як які Бог дасть. Багатства не бажая, праці не боюся, а коли Бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, як би я розлучавсь з нею. Що їй там дадуть, чи батько чи мати, то не моє діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш що вона двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю єгомосьць, що буде. Виж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то від разу видно було, що проста, щира, гадав би хто—хлопська дитина. Старша бувало дивиться спокійно, як б'ють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом,—се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські мухи не могла ніколи. Тай від малку була в домі якось так як наймичка. Старша стройться, на фортеп'яні грає, виспівує по французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, тай робить з ними все що треба; всякого покривдженого та зноваженого потішить, запоможе а нераз і випросить від кари. Таку вже їй Бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське життя зважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ос-ось скінчиться і що в селах почнеться нове свобідніше життя. Вона з тим і вчилася, аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчать. От за все те я й полюбив її як свою дуну і чую що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хіба Бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов, се Божий дар; кому дасться, бери її не оглядаючи жий нею як чистим повітрям та соняшним світлом. Оттаке й мого, єгомосьць.

О. Квінтіліян не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, з разу заглушену шкільними науками, потім зманеровану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало вське щире та просте чуття, а нарешті прибуту стараннями за хліб, за наживу, де поршою жертвою падала звичайно любов, а на поршій плян виступав клясовий чи власний інтерес. І він по скінченню семінарії „з фамілійних обрахунків“ оженився з панною «деканівкою», значно старшою від нього, яка в додатку показала давно вже не панною, жив з нею як з ворогом у одній хаті, тим більше що вона була безплідна, нарікав, що не будь вона, він був би висвятився в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла

забравши двадцять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілька то їх подібних буває між його собратами! Живуть і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все оточення, шукають чогось і не знаходять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він завидував тому мужикові, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виємково й цікаво. Він подобрів і почав збирати метрики й прилади до писання, коли на раз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодої, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а деж твоя панна?—залитав він, та Кость не відповідаючи побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галія і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона ввійшла до попівської канцелярії. Була в панськім, хоч зовсім простенькім убранню, трохи зарумянена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліян уклонився їй чемно, просив сидати, а обертаючися до Думяка та його сватів сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Думяк вагався якусь хвилю.

— Ну, чомуж не йдеш?—grimнув о. Квінтіліян.—Не бійся, як тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Думяк щез за дверима.

О. Квінтіліян обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і усівши на широкім кріслі напротив неї довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю,—обізався нарешті,—і що се ви робите? Як молода пташка вилітає з теплого гнізда, тай куди, на яке? Чи вам батьківська хата збрідла, материнська рука не мила, пановання надоїло, що ви отак легкомісно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім'я і спуститися до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині, і ті тягарі та невидги, які доводиться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п'яниця та збиточник—подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружжю з тим чоловіком, і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже що до самого Костя—не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви за мало знаєте його, занадто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його ма-

ти—масна на язык, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку жінку, якої жаден хлоп не сміє бажати собі. Подумайте панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди в село, в сю сільську темноту, де клубиться віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи ані поради і самі страстите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм pomoже, коли вони привикли з поконвіку до свого скотячого стану і не бажать собі нічого ліпшого. Мені аж серце крається на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій бакрі.

Панна Галя поблідла трохи при тих словах панотця але швидко заспокоїлася і всміхаючися відповіла:

— Помиляєтеся, панотченьку. Я дуже добре обдумала своє положення, і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя заповнене працею і осяяне любов'ю, і я даремно шукала такого життя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясно-вельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвили свого подружжя мусіла покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас—вірте мені, панотченьку—чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся з гори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте висшою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Як би ви пожили в їх сфері так близько як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви певно змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А що до Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Думячиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость—він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він як на свій стан досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і

вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ, усяке замужжя—льотерія як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя сімейного пожиття можуть розбитися, всі ілюзії розвіятися. Та хиба і в наших панських стані воно інакше буває? Навпаки для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і нориви перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судилося від малечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобіє і зрозуміє мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліян слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвили, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Щож, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені ані вашому батькові, то вам і рішатись. Я сказав вам усе, що було моїм душпастирським обов'язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Щож, на те божа воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам Бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирости, то вже надіюсь, що якое трапимо до нього.

— Ха, ха, ха,—засміявся о. Квінтіліян—що я мав би вам сказати таке духовне упімнення, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здається, краще попад'ю бути, ніж простою Думячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступемо до списання протоколу.

Галя покликкала Костя, о. Квінтіліян списав що було треба, Думяк заплатив що належалося за оголошення оповідий і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліян по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку, всміхався сам до себе то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі про мене! Яке мені діло! Та все таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI.

А за три неділі, при останній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Думячиха уперве тепер почувала себе матір'ю і головою широкої родини і ви-

ступила в повній своїй повазі усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибоки своєї скрині вона видобула старий рукавець зі срібними таллярами з погрудям Марії Терези, скарб, що перейшов до неї від її баби і про який доси не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її життю свято. Зарізали три вепрі й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горілки, нарізали дробу, спросили свояків і знайомих і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні зароїлося Думячишине подвірря від дівчат і парубків і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Думячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, Боже, до нас,
Бо тепер гаразд у нас!
І ти Божая мати
Зійди до нас до хати,
Віночки увивати,
Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними, притишеними голосами хор свашок:

Ой ізлеули три ангелоньки з неба,
Ой сіли, впали у Костенька на дворі,
А із дворонька у мальовані сіни,
А із сінечок у пахучі покої,
А у покоях на тисовії столи,
Взяли в ручечки барвінкові пучечки,
Позолотили зеленії листочки,
Позолотили тай нам благословили,
Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут мов рій бжілок забреніли голоси дівчат, Галиних дружок:

Збірная днинонька субота,
Збирала Галюня подружки;
Засадила їх за столи,
Завдала вона їм роботу:
Зелений барвінок складати,
Шлюбніі віночки звивати.
«Співайте, подружки, не сидіть,
На мене ся, молоденьку, не дивіть,

Бо в мене туженька не мала.
Від рідної неньки відстала».

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть найстарші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що пріли біля печі, плакали та хлипали як малі діти, а дівчата співачки затулювали хусточками заплакані очі.

Та ось сцена змінюється. Вінки доплетено, позолочено і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках діжу з короваевим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка бренить спів свашок:

Короваеве тісто
Іхало через місто,
Білим черевом грало,
Роди-народи скликало.
«Гей роди близькі й далекі,
Тай ви сусіди близенькі,
Сходіться в нашу хату
Пишний коровай місити,
У Бога щастя просити».

І старосьвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай місяць, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями, з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки беруться за руки і співають перед пічю:

А вжеж ми заробили.
Коровай посадили,
Соломою підгнітили
І задом і передом,—
Дайте-ж нам горілки з медом!

Весільний староста, що по всадженню короваю в піч, при якому він мав довшу промову, засів на своїм старостинським місці за столом під образами і під шлюбними вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости!— кричить і собі-ж червоний від біганини, рослий і звинний та як пава вбраний парубок, що служить Костеві за дружбу і має сповняти всі накази старости.

— Дружбо-о-о! кричить ще раз староста немов не бачучи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці,— доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили

задом і передом і хочуть горілки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом сього діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто!—різким виголосом відповідає дружба, по козацьки обертається на одній нозі в півокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хвилину явитися з писаною, плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горілки, із срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най Бог благословить!—відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну, і пригубивши її енергічним рухом випирує всю решту до гори на стелю, відки густий, червоний напіток як краплі крові капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напіток капає на нас із стелі,—говорить староста,—так нехай ласка божа капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват!—гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тимчасом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частовання. Свахи чекаючи своєї черги співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горілки схотіли.
Та вже ж нам староста догодить,
Що нас та горілка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, задзвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бжолі до меду; сіни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лица у них розгоралися якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснувши парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, з разу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой то в мене дівчинонька, ой то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо - о - о!—гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости!—кричить дружба поклдаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжці до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без піятики. До перших когутів, довше не дозволяю.

— Слухаю, пане старосто, — мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск і сперте повітря і шалені скоки і гарячі почуття будили спрагу. Врешті всі зажадали пива для охолоди; співи свах при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позивати втома. Іскри в очах гасли, лица блідли, по під очима виступали сині насмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі, гарячі співанки вилися над юрбою як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо - о - о!—залунав із хати голос старости.

Дружба задиханий, заточуючися мов п'яний, ставився перед столом.

— А що я тобі велів?—гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, тай сам закрутився. Не тямив про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, як би тобі над вухом вистрілила. Ідиж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кожний до дому і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто!—сказав дружба цілуючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За минуту всі гуки та згуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід і Думячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали з'їжджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Думячиха почастивавши їх як належало, стала виражати їх до двора по молоду. Староста й Кость Думяк на вороних конях, уквітчаних і перевязаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд і він рушив згодвірря парами-парами, поки не простягся на шляху довгою, ріжноцьвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой полем, полем виноградом
Іхали бояри, а все рядом,
А старостонька все передом;
Під ним ся коничок розбутав,
Сваненьці виноград поламав.
Уставай сваненько раненько,
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село всі бояри на коменду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали „віват“ і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже погостившись в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора) вертали з панною молодю і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусіла ще бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини і тільки відправши їх о. Квінтіліян дав шлюбу Костеві й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертая до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його ментальний добрий настрій до них уже минувся і він бачив у молодій парі лише своїх нових парафіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому не мало рїжних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Думячихино-го дому. Галя в панськїм весільнім струю, в білій сукні, з білим вельсоном і з золоченим вінцем на волоссю йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладкали свахи:

Дякуймо попонькові,
Як свому батенькові,
Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до матиного двора відбувся знов з усіма звичайними церемоніями. Свахи ставши біля входу співали:

Відчиняй, мати, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,
До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Думячиха вийшла їм назустріч у кожусі виверненім до гори вовною і з великої сівні зачираючи пригорщами овес обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Думячиха забуваючи інші звичаєм усвячені обряди зкинула з себе сівню і кожух і з голосним, радісним риданням кинулася до Галі, почала цілувати й пестити її приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груди, моїм молоком виплекана, моїми руками вколисана, моїми молитвами мені й мойому синові дарована. Тепер, Боже, хоч бери мене раз зо світа! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привитати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: віват, і вистріли з пістолетів і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвір'ря кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружби й дружки в вінках і биндах і шовкових хустках. Перед сінешнім порогом нове витання, нові співи; свахи затягли:

Радуйся матівно!
Ведем ти дитятенько,
Як одно, так друге,
Тепер твої обоє.

Знов Думячиха без пам'яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата й сїни й усе подвір'ря заповнились народом веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любоватись щастям молодої пари й її матері.

Нарешті втишилися, всіх гостей порозсаджували по за столи в хаті і в сїнях і на подвір'ю. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горілками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кожної страви, з похвалами і придириками. На першу страву подали борщ, який свахи привитали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,
▲ я чола не морщу,
Бо борщ найстарша страва,
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися на двоє; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,
 На пісному рости не хтіла;
 Капусту кухарка вносила,
 А вона солонини просила.
 Капуста і жінка до власти
 Усе потребує омасти.

А другий хор при другому столі ніби кепкував із капусти приспівуючи:

Возьміть собі капустицю у станов,
 А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисках яловичий росіл і до него пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой щож нам дають? Юшечки,
 Самі нам ідуть в душечки.
 А й ще нам дають пампушки,
 Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть у двійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них краючи соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой щож нам дали? Печені!
 Ой тож нам були перчені.
 Чи з перцем, чи не з перцем,
 Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печеню дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво; всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой хміль в бочці грає,
 Білу піну пускає,
 І шумить і клекоче,
 В гордо литися хоче.
 Пивож наше, пиво,
 Виробляеш ти диво,
 Не даеш нам журитися,
 Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншій столі зачали похвалу горілки:

Горілка не дівка,
 Не шапує поділка,
 Огнем у крові грає,
 Дуріє і співає.
 Горілочко годна,
 Вип'ю тебе до дна,
 То стане від тебе, парухи,
 Світ як банька, люде як мухи.

По печені йдуть іще печені куря, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,
 Будуть курчата в статку;
 А кокош сидить на вишні,
 Йому кокошка на мислі.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,
 Так як час утіхи короткий.
 Поки його згадувать мусиш,
 Не один твердий горіх розкусим.

Обід скінчився; свахи заспівали:

Встаньмо, бояре, встаньмо,
 Честь Богу, хвалу даймо!
 На самий перед
 Господу Богу,
 Господареві,
 Господиньці.
 Всій челядонці
 За красні вжитки.
 Ой щож нам були за вжитки?
 Були наїдки й напитки.
 Ой то нам були борщове,
 Що аж гнулися столове,
 Ой то нам були печені,
 Ой то нам були перчені,
 Ой то нам були юшечки,
 Сами нам ішли в душечки.
 Ой то нам була капуста,
 Сама нам шла до густа.

Всі поставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву „Царю небесний“, яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

Великий шум. Франко.

— Панове бояри, дружбове і друзки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас Бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному Богу за його ласку, а що ми тут крапель ізпили і кришок хліба покришили, най то Бог нашій господині і її синові, пану молодому, стократно надгородить. А я вам панове дякую, що сте мене яко старосту сего весільного акту поважали і по мойому наказу поступали. Тай ще вам одно скажу: є тут меже нами зіворька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звила. Дай же їй Боже вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя тулячися до нього і дуже мало що їла й пила, якось немов жажнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обоє з Галею вони вийшли з за стола, і він підложивши їй під ноги свою могутню долоню підняв її в гору як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст заgrimіли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам живе наша нова пані нам рівна і нам прихильна. Многад літа!

Думяк обносив її по хаті, по сінях і по оборі і скрізь люде тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з пісню:

Радуйся, матінко, радуйся,
В червоні чобітки обуйся!
Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорові.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук, велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань, та зпосеред молодіжи частіше й частіше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, смілі, плястичні і оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральности, як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душевною, Галя чим раз палкіше поглядала на Костя, і нарешті молодят зі співами й вівканням і прикладкам й плесканням у де-

лоні і з вистрілами пістоletів завели до комори і лишили самих.

VII.

Минав рік за роком, а по селах ще стояв „великий шум“. Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848—49 поприсідали в домах. „Панів тиснуть, а мужикам лекше“, говорили селяни, що без глибокого розуміння річи хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події, вже з другої половини 50-их років не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. «Родить як на збитки»—говорили мужики. Досить була як будь роздрятати землю, як будь уткнути в неї якесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давніше плоди. І се зайвартіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці якнайменше, а шуміли по коршмах, нахвалялися, що ось то ми, нам Бог дає і хто против нас? Але лихо не спало і чатувало на них із підтиха, та як прийшла його пора, мало себе в знаки як і слід лихові.

І в Грушатичах ішло так само як по інших селах. У полі робили мало й ліниво, за те по коршмах сиділи день-у-день, особливо старші, батьки родини, пили й роздебендували про політику, снуючи фантастичні пляни та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любощі молодого цесаря з якоюсь жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполіон, як тим, чи швидко москаль Турка за море вижене. Все се були „казети“ устні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісти. Досить, що двори присмирніли і не докучали селянам, а іноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аграрні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації, не писали ніякі газети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас річч; все робилося секретно, тихо, канцелярїйним способом, а губернатор Голуховський, Австрієць до дна душі, дусячи всякі прояви крикливого польського патріотизму рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і висших верстов галицько-польської суспільности виробити те, чого Польща від віку на мала—вишколену, покірну наказам і натякам з гори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Думяк і його невеличка кумпанія порушили думку заведення тверезости в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і поминати їх, щоб здержалися від п'янства і запомагання арендарів. Та люде сміялися з тих промов, кепкували з Думяка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизи заскаржили їх перед о. Квінтіліяном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліян одноі неділі прийшов і сам послухати Думякової проповіді, а чуючи, що він замість простого збріджування людем горілки і поклику на образу божу звертає увагу людей на такі річи, як приспорювання доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглупіння п'яниць, заборонив йому говорити в такім дусі твердячи, що се вже не свята, богоугодна тверезість против якої й він не має нічого, але „політика“— того слова тоді, попікшися на „мартовій гарячці“ 1848р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися—і простий бунт. Думяк спротивився тому.

— Як же, еґомость, бачите самі що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерегати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя!—гордо відповів о. Квінтіліян,—а тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стілько говорив, та хіба вони послухають?

— Приводить до присяги на тверезість,—мовив Думяк.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім!—крикнув о. Квінтіліян впадаючи в роздрознення. Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідається, що тут у мене по щось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть що то Русини бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мався-б я з пишна, як би був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекали-б мене кайдани, турма, суди та казмати. От якого ти мені бажаєш!

— Опам'ятайтеся, еґомость, — добродушно всміхаючись, мовив Думяк,—хібаж то яка політика, коли Ви будете на проповідях упоминати до тверезости, а тих, що хочуть заректися сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягли свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш. Коршма, се часть панського маєтку і пропінація часть панського доходу тай цісарського скарбу. Хто хоче урвати дохо-

дів панам і цісаревому скарбові, той най виступає против горілки. Я сего не вчиню і жадному з моїх парафіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять заприсягати людей від горілки—уперто промовив Думяк.

О. Квінтіліян визвірився на нього.

— Що, покажеш? Ти смарчаку мені старому будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом,—спокійно відповів Думяк. Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люде п'яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. А ну чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати?—кричав о. Квінтіліян. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить, уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п'янство вдесятеро більше вменьшує державний дохід, бо нищить і мазток селян і ще й до того самих робить туманами та хирляками неадібними до праці і до військової служби. Отже я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повсталала перша Думякова супліка до перемиської консисторії з жалобами на о. Квінтіліяна. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило против сеї пошести і кінчилася реестриком тих селян, що готові були заприсягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліян вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліяном. Він звернув увагу на Думякову супліку, взяв її за притоку до видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народа і поручено йому дбати всякими способами про отверєження селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві. О. Квінтіліян разом із сею курендою дістав від консисторії упінення, аби «залишаючи свій дотеперешній і консисторії добре відомий звичай грубіанського і згірдного поводження з селянами, по батьківські занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість.» Рівночасно Думяк дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отверєження народа і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальнє ведення розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причи-

нилася до більшого заострення відносно між о. Квінтіліяном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне на перекір його поглядам висловленим у розмові з Думяком, і прочитавши упімнення писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцім то прислана для відомости самих духовних, а не для загалу, вірних, а за те в найближшій проповіді вилляти свою злість на тих, кого він уважав своїми ворогами.

І справді найближшої неділі, прочитавши євангеліє і навязуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гонення і преслідування, так як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чулисте, християне, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпастиря. Чи мало я труджуся для вашого спасення, чи мало проповідую вам боже слово, чи мало упоминаю вас, абисте не були злодіями, ліноухами, клеветниками, обжирцями та п'яницями, абисте були людьми, а не свинями, а ви ані рухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую і як ті свині в калюжу так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно сам Пан Біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав Жидів із неволі. Але я вам кажу; прийдуть на вас кари, так як на фараона, язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви не вменшаючи своїх гріхів ще побільшуєте їх. Задля вас піднялися против мене два Іюди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий між вами, стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому—Манта!

І він при тім пальцем показав на Думяка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати мое серце. Вони набріхують на мене і саміж судять мене. Манта мантить і бреше і крутить усе на своє, а Корда коробить і дусить і знущається по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світа. Але Бог не допустить щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої кари і язви єгипетської і покаєння і нині і прісно і во віки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліян ще раз злобно окинув їх оком, обернувшись від них і пішов у вівтар служити далі службу божу.

Селяни не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх панотець ганбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прозвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себо на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліянцем і полишив по собі добру пам'ять у селі. Дивно було людям лиш одно—за що се їх парох раптом так люто накинувся на Корду й Манту і чому як раз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженню вийшовши з церкви всі люде великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Думяка. Гули запитання: що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда? Думяк мусів пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горілки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й до віку. Панотець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, «а я, мовляв, знаю вас, п'яниць і брехунів, що ви й пану Богу присяги не додержите. Ідїть геть і не пийте, коли не хочете, а Божого імени не покликайте даремно». Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п'янства, чи може мусять мовчати про се тому, що отверезіння народа підкопало би панську пропінанцію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже консисторія видала до всіх парафій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати против п'янства і приводити людей до присяги на тверезість, а отець Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Думяк прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закутилися в очах сльози, почувлися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так як наш панотець!

О. Квінтіліян, стоячи край дверей церкви під притвором був свідком усеї тої події, але зціпивши зуби мовчав, почуваччи мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте коли люде розійшлися, він замикаючи церкву буркотав сердито сам до себе:

— От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене

підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Думяк нічого не знав про панотцеву погрозу ані про те, чим панотець думав «заїхати» його. Він той же неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким подякувавши йому за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парафіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліяна. Розуміється, о. Кордасевич із сего приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Думяка упіснув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого панотця, всіляких кривд чи то своїх чи громадських допоминався в законній дорозі, а упіснення і докори, що торкалися питань честі і сумління приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. „Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упіснень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже Бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть. Про те одначе о. Квінтіліян по якімось часі одержав знов ad bersonam запитання, чому не оголосив народові консисторської куренди против п'янства, та й сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народові не оголосив, знаючи, що нічого прикрішого за се йому не може бути.

Але на Думяка він лагодив иншу «кавзу» якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов між иншим протокол оглядин грушатицької церкви й парафіяльних будинків та ґрунтів, списаний Афанасієм Шадурським ще десь коло 1760 року, і вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ переконався, що в р. 1700 парафіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Думяк, перед 100 літами належала до парафіяльних ґрунтів.

— Чи бач чорти, яку часть мого ґрунту захопили! — кричав, о Квінтіліян аж підскакуючи з радости на своїм кріслі, що здужав знайти таку цінну знахідку.

— Чекай же, ти безбожнику, ти Манто з твоїм наостре-ним розумом! Я тебе навчу, по чому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближшій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що пам'ятав іще польське право, і показуючи йому свій документ запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його несправедливого ворогові.

Адвокат, по тодішньому рап Коморник прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за «узурп», тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного властителя, але велить догадуватися, що такий узурп був dokonаний колись у пізнішій часі.

— Шукайте, отче, инших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які доси лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліян кинувся ритися у своїх парафіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних „інтерциз“ та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що с'як або так доторкалися церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сего добра завіз своєму „коморникові“. Коморник, старший процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії, і по кількомсячнім порпаню потішив о. Квінтіліяна радісною новиною.

Єсть! Ваша правда! На парафіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о реституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція релігійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам па проповіді і зажадав від них, а особисто від Думяка, аби вступився йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Думяк і різні старі люде толкували панотцеві що Думяки в польських часах були попи і попуючи сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліян не хотів тому няти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер находиться в приватних руках. Там мабуть не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторон.

О. Квінтіліян був на вершині радости. Тепер він покаже Думякові, покаже цілій громаді, що значить парафіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів він був такий певний своєї побіди, що той же неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирнені і неправно загарбоване ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта манити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а

чия правда. Вся громада має ставитися на спорнім ґрунті, аби його перемерити і по добру звернути панотцеві, коли не хочуть чекати на себе окрім урядової екзакуції ще й наглої божої карі за церковну кривду.

Люде слухали того поучення як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли о. Квінтіліян з дивним завзяттям і не перебираючи в словах клеймив та ганьбив своїх ніби то противників і просив на них карі божої. Нарешті скінчивши він велів із церкви на спірне поле. Нова думка опанувала його. „Силували ви мене, аби я вас заприсягав від горілки. Добре! Але я вам тепер присягну, котре мое поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу“.

Селяне ще дужше хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх панотець ізсунувся з глузду. Та про те пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе мое!—кричав о. Квінтіліян весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу під гору та від соняшної спеки.—Отсе мое, чуєте?

— Чуємо, чуємо!—сказали люде.—Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе мое!—крикнув ще дужше о. Квінтіліян і вхопивши довгу жертку почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сажень! Другий сажень! Третій сажень! Четвертий сажень! П'ятий сажень!

— То все мое!—крикнув Думяк.

— Брешеш, вороже! Се все мое! Ось поти мое! Присягаю Господу Богу, що мое!

І сильним розмахом жердки він устромив її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледво раз дригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люде поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептати молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так-то так, панотче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні пришла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священником против неї процес за зворот ніби то церковних ґрунтів ніби то безправно відчужених від церкви складається до актів задля повної безпідставности.

VIII.

Над'їхала осінь, вельможна пані багата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на лісі—і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо мов осінні мрякш тягли на південь.

Махнула на ріки і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту, що доси кочували по високих полощинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо, ще чисте і безхмаре, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбуваються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря мелянхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люде не чують тої мелянхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками, та повні гордощів і самозадоволення на вид тих багатих скарбів видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокілля, гудуть басы, земля стугонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвір'ях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицання,—починається той новий великий шум ситого і п'яного життя, так характерний для нашого села. З ранку до вечера скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок запряжений одним маленьким конем, а сидження в тому візку займає один чоловічок—пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старости брудно-сірий циліндер, під ним острій, лисячий ніс неначе витрив дорогу, цалпа на борідка немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі шниряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його помітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш снується бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидючі думи, що сіткою снуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужше кулить свою фігуру, в'їздячи в громадську лісу, немов би чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очі мов руді миші бистро забігають на кожне подвір'я слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набірає при тім якогось трупячого виразу, воно робиться немов деревляне, байдужне і безучасне, тільки инколи якийсь злобний, холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба, і побачивши незвичайну появу раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються фіртки з подвір'я на вулицю, з вікон і з поза плотів висуваються людські лица і зараз покриваються тінню якоїсь непривичної для них суворости. Але ніхто не витає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дитський крик в'ється довкола нього мов рій чмелів і сунроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село і супроводить далі, в опустілі поля й толоки, і ще й до ліса біжить луна та перекидається зичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде!

А потім злобні співи:

Гей там на горбочку
Іхав дідько в черепочку,
А ми його не пізнали
Тай шапочки поздімали.

А старші люде, поважні газди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зломав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір'я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидять на ганку та любуються цілим озерцем астрів та мальв та георгиній та безсмертників і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісаря Годієру на його візку він простягає против нього руку і витає його кивками простертої в верх долоні. А комісар усміхається своїм деревляним обличчям, махає своїм циліндром і ще глубше похилившись в'їжджає на панське подвір'я аж до вовівні, тут у вільнім куточку ставить свою бідку, випрагає з неї свого коника, прив'язує його до плота і кидає йому жменю сіна з під свого сидження, а сам б'ючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах з тим самим безпредметовим усміхом їде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес припнятий біля буди не встає зі свого лежвища, а побачивши його вишкірке зуби, гарчить якомсь нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і звинувшись обарінком спить далі там, де перестав перед хвилику.

Пан Субота стрітив його в передпокою, засукуючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Щож вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама!—мовив комісар, стискаючи обі долоні лава Суботи.—Вона не дає мені спокою. Не можу витримати дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сего довше терпіти, не повинні під загрозою власної руйни.

— Щож таке страшне у мене діється?—з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ'я. Повна девестація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тільки й чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невжеж можна так легковажити собі власне добро?

— А щож я на се пораджу?—відповів добродушно пан Субота.—Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та

девістації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вичищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріархалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріархалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не зайдете далеко і чим більше їх, тим більше буде ваша кривда. Нині основний закон: що моє, того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісарю,—мовив пан Субота силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього,—не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітуті нам не вигідні і спляють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекати! Вам аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія—чекати,—впадаючи в запал та аж захлипуючися говорив комісар.—А того не бачите, що біда чекає. Надієтеся на урядову акцію, так як би уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників Німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє против вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще „unzuverlässig“ а то й „reichsfeindlich“, адже там багато високих голів про те тільки й думає, щоб вам укоротити руки на користь хлопства не з вишого, як тільки з політичного приводу. А ви сидите собі спустивши рукави тай граєте іділлю з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нох тай не бракує таких, що їм нашіптують до вух діявольські ради. А се не переливки, ходять о грубі мільйони, ходять, можна сказати о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кров'ю. Пан дивився на нього якось милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісарові слова не трафляли йому до серця і не відживлювали там старих, панщизняних поглядів на відносини до селян.

— А леж пане комісарю!—аж крикнув пан Субота обіймаючи його за плечі,—хто-ж вигадав договорюватися до такої сердитості! заспокойтеся! Я не дозволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров'я. Ще світ не кінчиться, ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи.

Ходіть лучше на гумно, відхлипайтеся трохи і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний,—відповів усміхаючися пан комісар.—Але в мене буриться кров, коли бачу, як одиноке ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопшити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годі ж бо, годі,—вщтыкував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і б'є на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю від знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття то се ще не значило, щоб пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісарем. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної влади, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу дієтарія, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям багате жиниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом провокатором, який дунив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив їх до кровавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіціального становища при старостві зробився нараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона преступить межі легальности, йому все одно всіміхається користь. Він заохочував селян до процесів з паннами за неправно повідбирані в часі панщини рустікальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутівім спорі.

З такою метою він отсе вже два роки об'їздив увесь округ село від села, двір за двором і скрізь засівав зерно взаємного недовір'я, що й без того сходило буйно на ґрунті управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і

пор їх до довгих та безплідних процесів, вивчав панам небезпеку, яка і їм грозить від селян і силкувався організувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів очевидно так, щоб пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у нижших і висших бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачучи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіше, то за ним підуть інші пани і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз-у-раз „отвирав йому очі“ на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претензій, на можливість корисного для панів полагодження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілім розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив як тиха вода, з одного боку полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку мав його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні!—скрикнув пан Годієра вернувшись другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані річі. До якої скількості дерева вони мають право? загляньте в інвентар! Прошу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двадцять, по тридцять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне: мане текель фарос написано на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені вас, ясний пане! І шкода моїх рад. Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen! Бувайте здорові! Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Гарячо купаний пан комісар, гарячо купаний! Сядьте, відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть „на міру потреби“. Селяни не вивозять ані одної гильки не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися, то чужими руками робити!— зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переконався, що вони вірно сповняють мої інструкції і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим вірцевий порядок. Я-б зовсім таку машину, що би фєст скрипіла і діло ро-

била. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра,—мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стільки клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що будь инше. І мушу виїхати на якийсь час, може на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я не раз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виємok для вас. Тільки глядіть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не гарячіться, аби не довести до якої біди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам не стане терпцю й такту. А про те таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три пяди. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу иншого виходу позбутися вас, як отаку пробу. Робіть як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від иншої гризоти, а ви причепилися до мене як п'явка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпливлений:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тім я стою.

І не прощаючися з Годієрою вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX.

Пан Субота ходить по своїм замкненим покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз його дочки-графині.

Діставши той лист перед кількома днями він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й доси він дивився на нього як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А про те якась фатальна сила ще раз і ще раз

тягла його на ново читати той лист, троїти себе і доводити до одуру його змістом. А про те лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіни прудерії, як і слід замужній, високо моральній і освіченій дочці писати до батька.

„Дорогий мій батечку!

Доси за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фразах і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого пекельного (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе довшим чужим і невідомим, або, о скільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знає крім мене—і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хиба пару разів за весь той страшний вона вибризькувала, кривавими слізами перед моєю мамочкою. Але всієї моєї недолі всього того, що я пережила і перетерпіла, вона також не знає і дай Боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста ангельська душа певно розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знаєш усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважив графа по першій, випадковій познайомленню з ним (потім я дізналася, що він зваблений розголосою моєї нещасної краси сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал мужчини, за чоловіка покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська красота і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі, все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав і я почувла зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його могутньою волею. Він говорив як самовладний князь, снував широкі пляни, був високо гуманний у розумінню людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї моєї істоти я слухала його розмову, а хоча що до товариських звичок і я не чула себе низшою від нього, але все таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним як з рівним собі я була-б нізащо

не насмілилась. Заїмпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лавина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, нездібна ні думати ні відчувати ясно. Я крутилася немов золота мушка в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічого і ні з того, що діялося довкола мене і отямилася у-перве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню,—се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій варварській формі...

Моя рука й доси дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати... . . . . .

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу прислав післанців, щоб довідатися, чи я вже здорова, прислав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і гарячкування я встала, бліда і змарніла як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий мов Аполлон уранці, він уже на подвір'ю дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися до нього і підскакували та скомлячи з радости лизали йому руки. Він швидко вбіг до мого покою і ахнув побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив; моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на польованнях або їхав до міста і гуляв там по своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком і я силкувалася тільки ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що мов докучливі мухи роями обседали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ

за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила й відчувала се від першої хвили, що весь двір від малого до великого жие мов під обухом під непереможним впливом панової волі, що кожне моє слово кожний жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки мов підстрілені птахи падають до долу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрени та інших жіночих хороб не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусілля, а може збридив собі мене, бо минулої осени, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллію в нашій повітовій місці. Ся віллія, положена в гарнім саду, хоч раз-у-раз щільно замкнена, здобула собі вже голосну славу в цілій повіті як місце, де майже що ночі під проводом мойого графа відбуваються оргії, з його вибраних приятелів і тих французських дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остання фраза нашої супружчої любови, бо по за сим—куди вже далі?

А по за тим одна моя прозьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мнє! Виж певно вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш відїзд на кілька тижнів, може лиш на кілька днів буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моім бездоннім горі. Яж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остання надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, як найшвидче! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, пляни і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця В а ш а д о ч к а Ж е н я.

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць хиба з Кракова до Відня. Доводилося їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні бродячи в ньому по коліна що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять день довелося пану Суботі, їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських корч-

мах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце вражене до глибини листом його дочки з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі в яким він зупинився, знайшовся зараз услужний жидок кельнер, що згодився за невеликий трінгельд оповісти йому всі секрети «французької віллі». Він постановив собі особисто зложити візиту свойому зятеві в такій інтимній обстанові і для того він просив увесь готельний персонал і його завідателя таїти кілька день його приїзду, а сам замовив собі шлюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької віллі. В часі найближшої оргії він опівночі тихенько підїхав до віллі, отворив браму і подався пішки на подвірря. Тут його обскочили графські гайдуки узброєні в револьвери, та він зараз зацитькав їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою як батько графині і здобув собі вхід до віллі.

В яким стані застав там чесне товариство, сего він ніколи не оповідав нікому. Зрештою пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і замкнувши за собою двері лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій, опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та оскільки візита в французькій віллі дала повну сатісфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, о стільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натоміць дочка замість трагічного настрою вибігла назустріч батькові весела, щебетлива, як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немов би на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привітала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилась у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали!—заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвонила.

— Та я не чекала вашого приїзду і тимчасом погодила-ся з мужем.

— Ти з ним?—протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же другим мені й годитися?

— А леж він так страшно знущався над тобою?

— Що було, те минуло,—щебетала пані Женя, мов непам'ятлива пташка.—Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха!—у весь голос зареготався пан Субота.—Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що,—скрикнула пані Женя ще веселіше—ви були може в французькій віллі.

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та про те застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах і відвернутись і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привитав пана графа, я віддалився не ждучи навіть їх відповіді.

Женя розреготалася своєю чергою.

— Шож, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм життю.

Батько слухав сих слів що раз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женю! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знущання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все що він робить і мало не похваляєш тих огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого пригаєного мені ним я не забула. Але в моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час закличаю перемир'я зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш на бік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і стаєш по сторон сего смердючого болота?—з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стільки, як я перетерпіла страшиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до ізичного болю вирватися з того болота, в яке мене між иншим вліхнула і ваша воля, таточку мій любий! я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; виж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька части-

на одвічальності за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в ті хвили, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх плянів. Я вас просила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш!—скрикнув до решти зафресований пан Субота.—Шлюбна подорож! Кудиж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І певне забере з собою своїх де-муазельок. Чому би мов не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ним ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічнім тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не вяжеться одно з одним, ще не більше ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! побачимо! побачимо!

І вона як сорока на одній нозі поскакала до кухні приспівуючи своє останнє «побачимо», а батько сидів на софі битий важкими думами і буркотів сердито:

— Говориж ти з жінками! Зрозумій їх логіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи може задумує щось дуже мудре, не жіноцьке мудре, таке як гордіїв вузол, що йому ні початку ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: Побачимо, побачимо! побачимо! Бо більше ніщо й сказати.

X.

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився—граф за той час рідко коли був дома, а про Суботову визиту в французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не було. Поки в графськїм палацу йшли пиняві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у кітлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно „реляції“, себто по просту доноси на всіх і вся, що крутилося довколо нього. Насамперед написав донос про свою хазяйку паню Суботу, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходини її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та заслонених вікнах. Потім

написав донос на всю двірську службу починаючи від економа а кінчаючи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі дозволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що ходячи день-у-день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю кожного дня приносив нові матеріали для своїх реляцій. Обмалював і Думяка і вїта і всіх присяжних; допікали його особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху читаючи ті йому реляції, подіктовані злобою і проняті тим юмором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчують своєї смішності.

Та від реляцій він швидко перейшов до виконання своїх намірів, і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що нераз аж пінився зо злости. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачучи, що вони й вусом не ведуть у той бік почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гілля і вкопували пні чи то й так рубали здорове дерево. Поки патрафляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили вязанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із ліса; але такі, що їхали з возами і рубали дерево визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хомянути біду раз по пиці, аби не кричала!— буркоче чоловік рубаючи дерево, поки пан комісар розсерджений скаче довкола нього та верещить та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі з якого він велів що дня зганяти всю селянську худобу, і кожного дня по полудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпана, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Думяка та його жінки, і сердився і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того за багато і вона вимовила йому місце в своїм дворі думаючи, що він уступить зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годієра наробив вереску на весь двір, покликався на дану яним паном повновасть і грозив урядовою езекуцією свого права. Тоді вже економ своєю власною властю

велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, запрягти його шкапя і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости „на власні руки“ пана старости і з власних рук старости білетик: „Якого дідька ви причипилися до Грушатич і грушатицького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені усну реляцію!“

Пан Годієра одержавши сей білетик аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгавтман сам особисто пише йому, жадає від нього устної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І не гаючись він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького арендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвір'я, не то що до хати. Він їхав як на празник, підспівуючи і не кваплячись і знов водив лисячими очима по селянських полях і панських ланах і лисах, плюкав і сердився, де що робилося не по його вподобі і снував нові пліани, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала на жаль дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому остру нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує панів против селян, а селян против панів. „Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю се-го тому, що ви робили се з великої злости й глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережітьса. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновасть від пана Суботи, може се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу, не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведітьса так, аби я більше нічого не чув про вас!“ На тім він і махнув його рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь гапери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По такім соромнім прогнанню пан Годієра під впливом своєї лютої подумав собі: Або—або! *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!* Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів везти себе до Грушатич, до коршми, де й закватирувався на пару день, хоч і як жид не рад був сим разом своєму гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише против двора і боявся нажити через

нього й на свою голову клопоту, але подумавши докладніше станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворові акції можна буде відразу позбутися комісаря, досить одного слова.

Другого дня схопившись дуже вчасно зі сну Годієра пішов у село, щоб застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти против двора. Були такі, що слухаючи його доказів чухалися в потилицю і говорили: „Щож, як люде, так і я. Може би то й добре було на громаду, як би так сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!“ Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабіжу і або наділяли Годієру клинами, або проганяли і грозили жандармами. Найцікавіша була розмова з Думяком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан закипав собі з вас, аби позбутися вашої настирливости, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що краще-б вам забиратися до міста і покинути нас, щоб буває часом...

— Що, що?—перебив його Годієра таким різким окриком, як піяння когута.—Виді страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потраплю оборонитися, а урядова одвічальність, се також мое діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмлість у тім напрямі я переконаний, але все таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра,—живо заговорив Годієра.—Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами і заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чоуж вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належиться, маєте право домагатися правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той лекше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізною, коли рушаться, інші села. А вони певно рушаться, бо по цілім краю селяни аж пишуть на свої кривди від панів.

— Наші люде не пишуть,—мовив Думяк.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дуже-б раді,

але не мають відваги починати. Ви могли б додати їм такої відваги.

— Відкиж я до того приходжу?—здивувався Думяк.—Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї люде. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре,—мовив Годієра,—то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайтеся, бо відки я до того приходжу? Я не вїт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом? Ідіть до вїта!

На сьому розмова й скінчилася. Годієра пішов до вїта і доти блягував йому про свою комісарську повагу, поки вїт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах, щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, „без примусу, а хто цікавий послухати пана комісаря“.

Таких цікавих не так на комісаря як на саму коршму знайшлося не мало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму і всі сіни і прилежний ванкир, і з якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і вїт і вся громадська старшина, прийшов і Думяк. На комісаря прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сни, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусів сказати до народу, тай сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і вїшов якось поквалпно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люде розступалися якось ліниво перед ним даючи йому дорогу до стола. Він „на потуху“, як жартував дехто з селян, випив чарку горілки і виступивши на ослін та опершися о стіну почав балакати.

Бесідник він був неособливий і неправний. Підносячи голос замість дійсного пафоса робився пискливим і комічним, часто зупинявся шукаючи слів, одним словом, не робив на селян ніякого вражіння.

— Аби ви знали, хто я такий,—так розпочав він свою промову.—то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте, недалеко від Галичини край Чехії і його головні ріки Велтаву та Лабу і його міста Прагу та Болеслав. Оттам жив мій рід, славні ритіргі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кровавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій

битві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусіли тікати з рідного краю.

— А коли тото було?—запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а доси лише 234,—підхопив Думяк, що встиг у одним моменті обчислити дійсну ріжницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, а Годієра поглянув на Думяка таким оком, як на свого смертельного ворога. Думяк завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його близші предки розбрелись по світі, деякі покинувши свою чеську віру вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати!—буркнув під вусом Думяк, і знов із грудей селян стовплених в ожиданню чогось цікавого вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтеся?—розсердився пан Годієра.—Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятішого кожному чоловікові. А ваша доля хіба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і своєї мови ані віри не за-тратили!—гордо крикнув Думяк.—Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян драгували його щораз дужше. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був цісарським урядником і за надужиття своєї влади був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люде нетерпливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? По що все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річи, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислов про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим мое серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Ова! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Думяк, і знов загальний регіт наповнив усю корш-

му.—Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Думяка тим оком, що на пса, і перескакуючи на комічно плаксивий тон почав жалуватися на свою долю.

— Шож я вам скажу про себе? Біло мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Га, га, га!—реготалися люде.—А за що?

— Дурний був, не хотів учитися, —проплакав Годієра.

— Га, га, га! Дурний був, дурний і остався,—гукнув Думяк і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися,—поправив його Думяк. І додав устаючи з місця:

— Знаємо, знаємо, як ви вислугувалися ріжним урядникам починаючи від пана старости, а кінчаючи останнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідоцтва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився мов ужалений гадюкою і крикнув:
— Силою свого уряду арештую вас, Костю Думяка! Буду з вами мати справу в суді.

— Оьва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш!—ревнув із усеї груди Думяк, — який ти комісар? Старостинська драпичка, що стратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га,—скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю, і зірвавшись зі свого місця прискочив до Думяка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Думяк, що сів був під час своєї промови, не рушаючися з місця відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так?—запищав комісар обтираючися хусткою,— то ти, хаме, смієш плювати на мене? Так отже тобі за се!

І він ще раз підскачавши вдарив Думяка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Думяк зблід моментально як труп, піднявся з сидження, замахнувся своєю велитенською долонею, і придержавши лівою рукою Годіера, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годіера ані разу не пікнув. Його руки й ноги затріпалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тим таке натуральне, як якась елементарна поява в роді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвилі. Сам Думяк остовпілими очима дивився на останні корчові рухи своєї жертви, а потім упокоївшись плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямився вїт. Приступив до Комісаря, посмотрив його руку, прислухався до груди, похитав головою і сказав:

— Небіжчик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разях „Царство йому небесне“. Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А вїт обертаючися до Думяка промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в Бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відведемо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

XI.

Наблизилося велике, рокове свято Різдво. Зима приїхала на білім коні і покрила поля білою наміткою. В лісах заскрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубили під її острим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрімали зимовим сном, а люде гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузенькі рівчачки се стежки прокопані від хати до хати, і один ширший, довгий ярк—се дорога прокопана в сяжневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою, білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна тиха домашня робота: стугали ціпи по токах моляючи біжжя, звонили молоти в громадській кузні, фур-

котали веретена по хатах і лилися пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хиба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий „стоковий“ вітер, що вибігаючи з далеких рівнин Сібіру різав мов ножем своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів своїми крильми, ломав дерева в лісі і здіймаючи безмежні снігові хмари на полях котив їх як обложні машини на села. Та все те не лякало людей. Вони затирали жилисті руки та здибавши один одного знай примовляли:

— Гій, мороз, мороз! Боже його примнож!

— А ще й вітрець—божа сила!—додавав звичайно другий.

В сам день святого вечера вітер утих, небо вияснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та про те люде бадьорилися і дивилися якось привітніше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та про те сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок вибиралася до міста, де на сей день була визначена судова розправа против Костя Думяка. Від самого ранку перед хатами стояли сани устелені соломою та навантажені в'язанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовци блакитного диму. Ледве ще сонце обідрілося гаразд, почали на подвір'ях фirkати коні, запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хазяїни їли на борзі гарячий борщ з бобом або фасолею, грали за пазуху по дів бохонця хліба, по жменці соли та по дві голівці часнику і попрошавшись з ріднею сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним на заді; більша часть спрягалася для сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кожних було четверо душ. Двадцяттеро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізної ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Думяк стрітив сеї ранок у слідчім арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свого арештовання. Він був блідий і стомлений довгим, примусовим супокоем та браком руху, та про те не падав духом. З ним поводилися в суді досить чемно, дали йому казню з тих порядніших, у які не саджено злодіїв та грабіжників, йому позволено мати свою постіль і кожної неділі бачитися з матірью й жінкою, які ніколи не занедбували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці і він хоч сум-

ний та пригноблений своїм положенням, усе таки не нарікав на нього спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по німецьки, спокійно і безсторонно, виясняючи всі моменти сего незвичайного діла. Судді Німці вели одначе розправу по-руськи, випитали зразу самого Думяка, потім пана Суботу в справі його повновасти даної Годієри, потім економа і кількох двораків у справі поведження Годієри в дворі, а нарешті селян з війтом і присяжними на чолі в справі остатньої, фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчилася короткою, більше формальною ніж річевою промовою прокуратора і трибунал пішов „на уступ“, а по чверти години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Думяка винуватим у вбивстві „приватного урядника Антона Годієри“, але з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поведження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Думяк від разу признався до своєї вини, як також з огляду на його двомісячний слідчий арешт йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжких провинників дуже часто по вказівках політичної власти, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяни, що на судовім подвір'ю терпливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Думяка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в Бога! Най жие наш Кость Думяк! Най жие цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливости!

І великою валкою, з Думяком по середині, вони посунули з судового подвір'я місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій бвамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каретою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім обертаючися до Думяка обняв його і поцілувався з ним і голосом душеним сльозами промовив:

Ну, Костю! Доси я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи, сідай зо мною в мою карету, бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приязнь на новій основі.

Селяне дружно закричал:— Віват наш пан Субота! Віват! Най жие!— хоч переважно слабо розуміли, що се має

бути та стара дружба на новій основі. По своєму зрозумів її Думяк, як мимовільний вислов радісного зворушення свого тестя, і гарячо стискаючи його руку в своїй долоні пішов з ним до карети, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів—раз що се святий вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свого села. Тут перед громадською лісою на них ждала велика юрба народа, що віринула сюди чекаючи їх повороту, а при їх наблизенню вибухли всі дружним окриком:

— Христос рождається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любіше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою і матір'ю й дітьми. І пан тесть зуважив прозбї зятя-мужика.

А по селі по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніяльна вечера з примівками і обрядами по старому звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як Бог родився і всі святі раду радили, яке-б йому імя дати, а пречиста не згодилася ані на Петра, ані на Павла, тільки на „самого Суса Христа“, або про те, як Бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зоряним, тихим небом.

XII.

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привитавшись з жінкою і заспокоївши її що до долі молодшої дочки Галі й її дітей (вона мала трое, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит і поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки як сполошені птахи літали і, бачилось, раз-по-разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Думяк уявляється йому ворогом, та його лице мінється напруго і з-за здорових вусів Думякових до нього всміхається противне, циничне лице Годієри. Нова хмара вириває праворуч—се громада ніби то збунтована проти нього темними духами, і тут же з ліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов заперення, що з громадою

таки буде можливе краще життя, коли темні духи розвіються паром. Та чим раз частіше з поза тих понурих уяв виринало в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю мов богиня по раю ходить якась жіноча постать осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледво прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його що сили, але йому ледві чутно, ледві брелять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злеті зі свого ложа, лети до мене, ратуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюхом присилено до точеного та політурованого сідала. Він б'є себе в лице руками, мов ув'язнений сокіл трепле крильцями і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літаєш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Але-ж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Деж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згинула і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи може він замкнув тебе в відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи може ще гірше, на вино, на карти, та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у многолюдному, непривітному місті, або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібнопера! Озовися до мене хоч кризь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані грошей, ані всього маєтку, ані свого здоров'я, щоб тільки ти до мене вернула. О я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жebraка,—але я, по що я попустив із ним свою дитину? Видно Бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив моє батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею мов на одну днину задля якоїсь любові

візати в сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалує і плач і хоч по стінах дерися, ніщо вже не допоможе.

На пана Суботу від самого початку острої зими часто находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче підійшов до вікна, відчинив його, не вважаючи на тріскучий мороз і вихилився з нього горішньою частю тіла на двір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючій лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній, як нурок у морській безодні та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. Оттак немов одубів на довгі мінати.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи те в ній починає чутко битися її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов кризь сон доноситься до слуху пана Суботи.—Що се таке?—повторяє він безтямними.

— Се в тебе самого так серце б'ється,—шепче йому якась несміла думка. Та він прислухається ліпше—ні не правда! Його серце б'ється якось ліниво, звільна мов обезсилене болем, а те там, у бездонній глибині різдвянської тиші стукає цупко, швидко, три-чвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чим раз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближше! Все ближше! Пан Субота знов вихиляється з вікна. Його зір панує з гори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушочки живої. Стукіт виходить не із сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі, де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна заперши в собі дух і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов

кровоав око. Одно однісіньке, кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім, гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього йде дужче, що раз дужче стукання:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!
Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає запірати дух у груди, корчити пальці на руках... Він сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кровавого ока, що жевріє там на снігу облітнім зоряним світлом.

Око не ворухнеться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь що хвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз-у-раз. І тук, тук, тук.—Що се за стукання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тіннями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від сього привида. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю бричкою і своїми демонськими кінсьми з кровавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою і ні за що в світі він не обернувся-б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи до купи всі сили своєї душі пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кровавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей вікна. Дивиться, здивляється в найдалшій кінці дороги, де вона безслідно зливається з тьмавим небом—не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближше! І він глянув, і з його грудей вирвався ледве чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в грудях раптом не стало, волосся притьмом пішло в гору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім на силу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатницького моста сірою ниткою екісно завішеною в повітрі на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Бричка з якимось тягаром. Коні чорні як кати ступають повагом, по мягкім снігу і без

найменьшого стуку. Плинуть радше ніж ступають. А з понад їх голів у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижацьким, заостреним носом і з острою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженню, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою опертою ліктем на коліні, нерухомою держить батіг і мірно, що хвиля в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Бричка також не туркоче, пливе як човен сніговим морем до двора, просто, звільна під гору, все ближше, ближше... Пан не чує нічого, тільки впірає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед бричкою нечутно, без найменьшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як бричка сунеться по двір'ям, ближше, що раз ближше до двора і—раптом щезає під замком. Пан механічно, безтямно відступається від вікна не зачинаючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменьший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока, чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці—і кидається до нього.

— Ах!—скрикує пан мов від передсмертного болю.

— Ах! скрикує рівночасно чорна постать. І обое разом падають майже нечутно, мов зі'яле листя на мягкий ковер, яким вистелений pokій.

А з сіней заглядає до покою глупо всміхнена, з цапиною бородою морда візника, що приніс кунферок чорної дами, одинокій її пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврi, він не злякався, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно обережно обійшов їх обое, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачучи, що ніхтє не приходить, тихо як дух потону в питьмі, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я і за хвилю знов чулося ритмічне: тук, тук, тук його екіпажа.

ХІІІ.

А другого дня велично зішло сонце, радістю роз'яснилось небо, тріумфом задавонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тім самім місці, де вчора попадали—він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою

саньми на морозі—попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоб не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротивного горба знай розливалися радісним роком, не бачили величного світила, що обливало все небо зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до восьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене над собою, все ще трівожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову ший, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свобідна, свобідна, свобідна!

— Від чого свобідна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, мого мужа і ката.

— Деж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе до дому?

— Пустив, таточку, бо мусів.

— Ти узискала розвід?

Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сапфірове венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет!—мовила вона і сама жахнулася, скочила до дверей, глянула чи не підслухує хто, а потім обнявши знов батька за ший і притулюючися до нього шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його?—простогнав він ледво переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свобідна, що мене пустили, не арестували. Я чиста перед світом, а на сумлінню... на сумлінню, там, у темній, найтемнішій закутині маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене: вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, а то я нічого не розумію!—все ще з виразом страшного затурбовання говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новелли з часів ренесансу, фантастична, а про те й сьогодні можлива

і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію!—скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні.—Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцініше з усього, що я коли будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція взяла мене за руку і як малу, заблукану дитину вивела на вільний світ!

— Говори ясніше, Женю, говори ясніше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед Богом, по щирій правді. Ви бачили, в якій настрою ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тільки Бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону і мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і роскошів, які дає Венеція, між иншим і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з найкращим на всю Венецію гондоліером і оба вони в пурпуровій, золоченій гондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжився з гондоліером, тай сему самому не треба було довгого часу, щоб наскрізь пізнати польського графа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок, з якими граф проводив усесь час вільний від спорту, а нарешті прийшов і до мене.

Не забуду до смерті сеї пам'ятної сцени.

Він ввійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима. Потім перший промовив:

— Signora, позвольте сказати вам слово.

— Кажі.

— Ви терпите багато. Ви годні не такого щастя.

— А тобі яке діло?—відрубала я.

— Я Signora, бідний, un povero Veneziano. У мене жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти і я готов віддати своє життя, щоб забезпечити їх життя. А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їх убожество.

— Що ж мені до того?—сказала я.

— Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто

моє життя при моїй бідности? Але ви можете допомогти мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!

Я дала йому тисячу лірів. Його очі блиснули огнем, але грошей не брав.

— Мало, Signora!

Я додала ще тисячу.

— Мало, Signora!

Я додала ще три, останні, які я мала.

— Спасибі, Signora,—мовив він коротко ховаючи гроші.—

Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я Венеціянець і ви не раз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце, Signora!

І поцілувавши крайочок моєї сукні він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— По щож ти дала йому стільки грошей?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брешеш, суко!—не міг здержати себе батько, щоб не скрикнути брутально.—Ти добре знала, до чого воно йдеться.

— Знала чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедрю милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання Бог судить, а ви не маєте права, згадайте моє положення!

Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно: Твоя правда. Щож суло далі?

— Далі нічого не було. Найближшого вечера була чудова регата на Лідо, гондолі робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондоля випереджаючи всі інші погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолю перевернену до гори дном, а графа а ні гондоліера ані сліду.

То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

По полудню весь час аж до вечера йшло в панській дорі велике угощення цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однаких костюмах, услугували мужикам.

А вечером у присутности привезеного з міста нотарія уложено між паном і громадою плян викупу сервітутів, за які селяне одержали знатний шмат ліса і толоку. Се була одна з немногих у Галичині корисних, добродійних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її

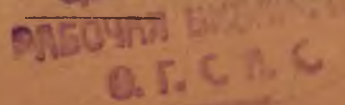
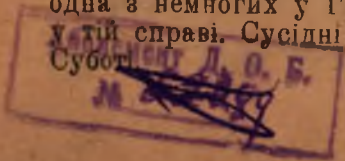
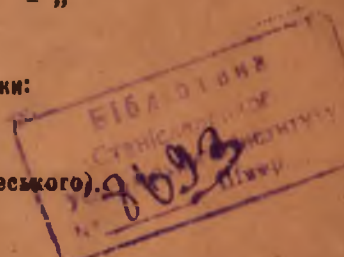
31. П. Петрушевський. Українська грамати́ка для початков шкiл. Вид. друге, доп. і випр.	2 р.
32. Романович. Н. Життя людське.	4 „ 45 к.
33. Степовий. В. Запорозький зiмовник	— 35 „
34. Сумцов, М., проф. Старі зразки української народньої словесности	— 40 „
35. „ „ Історич. зразки укр. літер. еднання	— 20 „
36. „ „ Вага і краса україн. народньої поезії	— 85 „
37. „ „ Укр. співці й байкарі	— 65 „
38. „ „ Слобідсько - україн. історичні пісні	— 35 „
39. Франко, І. Semper Tiro	1 „ 80 „
40. „ Поеми	1 „ 75 „
41. „ Нохорон	— 60 „
42. „ Великий шум.	3 „ 20 „
43. Черкасенко, С. Убогий жид. Клякса	— 20 „
44. „ Про небо. 1 і 2 част.	1 „ 30 „
45. „ Як вродилася пісня. Казка	— 25 „

Окрім вищезазначених, на складі В-ва по дорученню авторів є такі книжки:

1. П. Петрушевський. Українська грамати́ка для початкових шкiл.	1 „ 35 „
2. П. Теняко. „До раю злotosяйного“. Поезії	2 „ —
3. М. П. Блажневичъ. Краткое руков. къ изученію укр. языка для знающихъ русскій языкъ	1 „ —

Незабаром вийдуть з друку нижки:

1. Черкасенко. Діткам. Казки.
2. Діхтярь. Убогий Гірей.
3. І. Франко. Хрещення Володимира (з чеського).
4. „ Для домашнього огнища.
5. „ Сім казок.
7. Мод. Левицький. Твори.
8. П. Петрушевський. Граматка (укр. букварь).
9. „ Читалка.

- 3/0
10. М. Вороний. Поевія І і ІІ том.
  11. Г. Гаермансам. Надія (драма).
  12. Борвииковський. Байки.

Готуються до друку.

1. І. Франко. Учитель.
2. " " Перехрестні стежки.
3. " " Батьківщина і інші оповідання
4. " " Зів'яле листя.
5. " " Украдене щастя.
6. " " Воа Constrictor.
7. " " Дайте Алігієрі.
8. Дміованіо. Спартак.
9. О. Левицький. Волинські оповідання.
10. " " Полтавські оповідання.
11. " " Шкільні спогади.
12. Г. Коваленно. Про Гусса.
13. " " Збірник статтів.
14. Проф. М. Сумцов. Леонардо да-Віачі.
15. І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.
16. " " Перші Київські князі.
17. " " Татари і Литва на Україні.
18. " " Голодному і опеньки м'ясо.
19. Т. Єж. Дагійщина.
20. " " Вдосвіта.
21. А. Сінклер. Нетри.
22. Куліш. Михайло Чернищенко. Історичні оповідання.
23. Історія Риму.)
24. Історія Болгарії.) Пишуться по замовленню.
25. М. Гоголь.)
26. Тургенев.) Перекладаються на українську мову.
27. Яворницький (Эвариникий). Всі твори.

Замовлення на книжки приймаються:

- 1) на головному складі: м. Чернаси на Київщині, сандрівська, 104;
- 2) в Київському відділі: Київ, Володимирська, 34.

НБ ПНУС

8693

Серпень 1918 р. Ціна 3 карб. 20 к.

24/XI/322

Gaerman